

GEEN BEZWAAR

26 NOV 2009

Commissie voor Welstand en Monumenten
de secretaris :

De Schoonheid van Amsterdam

111 JAAR WELSTANDSADVISING

1898 – 1940

UITGAVE IN TWEE DELEN VAN DE COMMISSIE
VOOR WELSTAND EN MONUMENTEN

DE SCHOONHEIDSCOMMISSIE 1898–1940

1898

Instelling van de 'Commissie van advies inzake de bebouwing van Gemeentebouwterreinen in Amsterdam' naar aanleiding van de nieuwbouw op het Rijksmuseumterrein. Deze commissie, later Schoonheidscommissie genoemd, bestaat voornamelijk uit afgevaardigden van de architectenverenigingen. Zij zou 'desgevraagd' ook mogen adviseren over bouwontwerpen op andere plaatsen in de stad, als B en W dat nodig achten.

1901

Oprichting van de gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht.

1902

De Woningwet wordt ingevoerd. Ieder gemeentebestuur wordt verplicht om een Bouwverordening vast te stellen.

1904

Het eerste ontwerp van H.P. Berlage voor een 'uitbreiding zuidzijde der gemeente' wordt goedgekeurd door de gemeenteraad, maar afgekeurd door de vakgemeenschap.

1905

De eerste verplichte Bouwverordening van Amsterdam is een feit. Een adviescommissie dringt er op aan om, naast voorschriften over de bouwtechnische kwaliteit van bouwwerken, ook eisen over de esthetische kwaliteit op te nemen. Maar dat gaat nog te ver.

1907

F.M. Wibaut wordt lid van de gemeenteraad.

1908

Oprichting Bond van Nederlandse Architecten (BNA).

OPMEER REPORTAGES

1913 Ontwerp voor het Koloniaal Instituut

1911

Oprichting van de Bond Heemschut als bundeling van al bestaande initiatieven tot behoud van schoonheid in stad en land. Doelstelling is onder andere 'het tegengaan van ontsiering, het handhaven en beschermen van bestaande schoonheid en het vermeerderen van schoonheid in stad en land onder andere door aankoop en subsidiering'. Secretaris: A.W. Weissman.

Oprichting van de 'Commissie voor het Stadsschoon van Amsterdam', op initiatief van het Genootschap Amstelodamum. Doelstelling: behoud van het stadsschoon en opmerkelijke gebouwen en voorkomen dat vervangende nieuwbouw storend werkt op de omgeving.

1913

Oprichting van de Nationale Woningraad, mede op initiatief van Dirk Hudig.

Conflict tussen Schoonheidscommissie en B en W over het Koloniaal Instituut.

1914

F.M. Wibaut wethouder Volkshuisvesting.

Uitbreiding van de bevoegdheden van de Schoonheidscommissie. Alle terreinen waaraan de gemeente eisen kan stellen door erfpacht of verkoop vallen nu onder haar competentie. Panden op particuliere gronden blijven uitgesloten.

1920 Schaalvergroting in de Vijzelstraat.

OPMEER REPORTAGES

1915

Arie Keppler wordt directeur van de Gemeentelijke Woningdienst.

1916

Conflict tussen Schoonheidscommissie en B en W over het nieuwe kantoor voor de Koninklijke Hollandsche Lloyd.

1917

Het tweede ontwerp van H.P. Berlage voor Amsterdam-Zuid wordt vastgesteld door de gemeenteraad. Berlage wordt bovendien door het gemeentebestuur tot esthetisch adviseur van zijn Plan Zuid benoemd.

K.P.C. de Bazel wordt benoemd als esthetisch adviseur voor de verbreding van de Vijzelstraat.

1928 Eerste ontwerp Openluchtschool Duiker

1918

Oprichting van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw (NIVS). Voorzitter: Dirk Hudig.

Fusie Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en de Bond van Nederlandse Architecten.

Oprichting van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

1920

Rijkspremieregeling ter bevordering van de bouwnijverheid. Als voorwaarde wordt o.a. gesteld dat 'de gevels van de woningen moeten voldoen aan redelijke eisen van welstand'.

Start met supervisie-experimenten op initiatief van Keppler. In Amsterdam-Zuid en later ook in Oost en West worden aparte commissies opgericht om op basis van een nieuwe ontwerpmethodiek, de silhouettekeningen, de samenhang van straatwanden te bewaken.

1922

In de Bouwverordening wordt een welstandsbepaling opgenomen. Vanaf dit moment mag niet meer worden gebouwd als het stadsschoon wordt geschaad, ook niet op particuliere gronden.

1924

Fusie Schoonheidscommissie en Commissie voor het Stadsschoon. Het nieuwe reglement geeft B en W een grotere invloed op de samenstelling van de Schoonheidscommissie. Ondanks protest van de architectenverenigingen doen leken hun intrede in de commissie.

1925

Door B en W wordt de 'Commissie voor onderzoek naar het functioneren van de Schoonheidscommissie' ingesteld.

1926

Installatie van de 'Windstrekencommissies': Commissie Zuid, Oost, West en Noord.

Naast architecten hebben nu onder anderen ook de directeurs van PW, BWT en Woningdienst zitting in de commissies. De centrale Schoonheidscommissie wordt in feite een 'Commissie Centrum'.

1928

De Dienst der Publieke Werken wordt uitgerust met een nieuw onderdeel: Afdeling Stadsontwikkeling. Eén jaar later treedt C. van Eesteren in dienst bij deze afdeling.

Goedkeuring van het ontwerp voor de Openluchtschool van Jan Duiker.

1931

Oprichting van de 'Federatie van organisaties, in het belang van de Schoonheid van Stad en Land' (de latere Federatie Welstand), een samenwerkingsverband van provinciale welstandscmissies. Voorzitter: Dirk Hudig.

1933

Vaststelling van een nieuwe verordening op de Schoonheidscommissies. Alle bestaande commissies worden opgeheven. Naast de Schoonheidscommissie ontstaan de Commissie Oude Stad en de Commissie Nieuwe Stad. De tendens dat ook topambtenaren zitting hebben in de Schoonheidscommissie, zet zich voort. Daarnaast worden in de commissie ook vertegenwoordigers van de burgerij, de bouwwereld, het bedrijfsleven en de woningcorporaties als leden opgenomen.

1934

Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam (AUP) komt tot stand.

In de tweede helft van de jaren dertig wordt het economische leven in Nederland volkomen lamgelegd door de crisis, zodat ook de bouw stagneert.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

1934 Apollohal

De Schoonheid van Amsterdam

Dit katern over onze geschiedenis is geen vlucht in het verleden bij twijfel over de toekomst. Het is een terugblik omdat we op de drempel naar veel vernieuwing staan. Dat vond ik een goed moment om de voorbije periode te analyseren. Het zelfbewuste Amsterdam kent een zeer bescheiden Commissie voor Welstand en Monumenten. Een commissie die al meer dan een eeuw bestaat, de oudste van het land, maar die haar eigen geschiedenis nooit heeft beschreven of gevierd.

Nu is het 111-jarig bestaan geen kroonjaar, maar in 2009 begint wel een nieuw tijdperk voor de welstand. Met de lancering van *De Schoonheid van Amsterdam Digitaal* is voortaan alle informatie over de welstandseisen via één website en per adres voor de gewone burger toegankelijk. Deze innovatie sluit aan bij de hoge gemeentelijke ambities op het vlak van digitale dienstverlening. Bovendien kunnen we zo meer eenheid brengen in het over de stadsdelen versnipperde beleid.

De geschiedenis van de Amsterdamse Commissie voor Welstand en Monumenten is tot op heden fragmentarisch beschreven. Velen zijn eraan begonnen, niemand heeft het alomvattende verhaal geschreven. Dat gaat u nu ook niet vinden, maar wel belichten we in deze tweedelige uitgave allerlei thema's en periodes, gecombineerd met een tijdlijn en vele illustraties en citaten. Deze keuze bergt het risico in zich dat vooral de kommer en kwel aan de orde komen, de conflicten en uitzonderlijke omstandigheden.

Van enige afstand lijken steeds dezelfde discussies terug te komen. Wie is bevoegd tot oordelen en wie is ervoor bekwaam? Wat is objectieve kennis over de stad en over stadsschoon? Hoe verhoudt de commissie zich tot burgers en bestuurders? Wat is de beste rolverdeling met supervisors? Hoe kan de commissie de transparantie van haar beoordeling vergroten? Mag de commissie uitspraken doen over de stedenbouwkundige kwaliteit van plannen? Vent of prent: is anonieme beoordeling niet objectiever? Gelukkig gaan we nu op geheel andere wijze met deze dilemma's om, dat maakt deze reflectie wel duidelijk.

Dit eerste deel behandelt het tijdvak tot de Tweede Wereldoorlog. Uit deze beginperiode van het welstandstoezicht zijn vele controverses overgeleverd over de stijl en de verschijningsvorm van gebouwen. Het is vandaag de dag onvoorstelbaar hoezeer subjectieve stijlvoorkeuren van de commissieleden indertijd een rol speelden. Niettemin geldt ook voor het huidige welstandstoezicht dat dit altijd een culturele interventie is en daarmee tijdgebonden. Het kan even duren voordat nieuwe uitingsvormen in de architectuur goed inpasbaar lijken in de bestaande stad, zoals de strijd tussen Amsterdamse School en Nieuwe Zakelijkheid laat zien.

Veel artikelen, vooral in dit eerste deel, borduren voort op eerdere onderzoeken van Dirk Baalman en Marijke Beek, of zijn het resultaat van het raadplegen van het onvolprezen Stadsarchief van Amsterdam. Zeer veel dank aan alle schrijvers, maar de meeste dank moet gaan naar onze secretaris, Lisl Edhoffer.

In maart volgend jaar verschijnt het tweede en laatste deel van deze korte geschiedenis. Ik wens u veel lees- en kijkgenoegen.

Annemiek Rijckenberg

Voorzitter Commissie voor Welstand en Monumenten Amsterdam

OMSLAGFOTO

Het nieuwe kantoor van de Koninklijke Hollandse Lloyd, hoek Prins Hendrikkade en Martelaarsgracht, in 1916 ontworpen door architect E. Breman. Afgekeurd door de Schoonheidscommissie 'wilt de stijl uit den tijd is'.

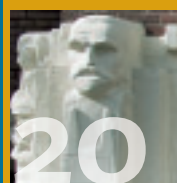
STADSARCHIEF AMSTERDAM

WELSTAND EN ARCHITECTENSTAND

'HARMONIE IN STRAAT- EN PLEINASPECTEN'

DICTATUUR VAN DE AMSTERDAMSE SCHOOL

GEWETENSNOOD DOOR NIEUWE ZAKELIJKHEID

EN VERDER

- 8 Commissie krijgt kous op de kop van B en W
- 16 Concurrentie van esthetisch adviseur
- 24 De oude leeuw die vliegen ging vangen
- 25 De bom barst
- 33 Welstand in de historische binnenstad

Het Museumplein in 1909, voor de IJclub onder water gezet. 's Zomers was het plein het podium voor onder meer nationale feesten, tentoonstellingen, demonstraties en massale gymnastiek oefeningen. Links van het Rijksmuseum de bebouwing aan de Jan Luijkenstraat, in 1898 aanleiding voor de instelling van de 'Commissie van advies inzake de bebouwing van Gemeentebouwterreinen in Amsterdam', de eerste schoonheidscommissie van het land.

SCHOONHEIDSCOMMISSIE DEELS ONTSTAAN UIT BROODNIJD

Welstand en architectenstand

Amsterdam was 111 jaar geleden de bakermat van de welstandszorg in Nederland. Architecten hadden hiervoor gepleit. Hun motief was niet alleen de bescherming van het stadsschoon. Ook wilden ze de eigen beroepsgroep beschermen tegen beunhazen en speculanten. Decennia-lang was het welstandstoezicht in de greep van dit spanningsveld: ging het nu om de prent of de vent, om welstand of de architectenstand?

JACOB OLLIE / STADSARCHIEF AMSTERDAM

LINKS: Jan Luijkenstraat 12–16 van J.F. Klinkhamer en P. du Rieu in aanbouw, 16 november 1896.

ONDER: Jan Luijkenstraat 16, 2009.

ONDERAAN: Jan Luijkenstraat 12–16, ontwerp voor drie herenhuizen van J.F. Klinkhamer en P. du Rieu, perspectivische schets van de voorgevel, 1897.

OPMEER REPORTAGES

AMSTERDAM, en dan vooral de binnenstad, dankt zijn huidige uiterlijk voor een groot deel aan bouwvoorschriften die eeuwen teruggaan. Daarin was onder meer vastgelegd hoe hoog een gebouw mocht zijn, hoeveel verdiepingen het mocht tellen en wat de positie moest zijn in de straat. Al in 1503 stelde Amsterdam zogenoemde rooimeesteren aan die, zoals de naam zegt, in de gaten hielden of bouwers zich aan de rooilijn hielden en niet allerlei aanbouswels aanbrachten. Daarnaast keken de rooimeesters ook naar de grootte van stoepen en luifels, of er niet allerlei ‘getimmerten’ langs de grachten werden gezet, en of de stoep en straat niet eigenmachtig werden opgehoogd of verlaagd.

Met deze bouwvoorschriften hadden de stadsbestuurders tot aan de negentiende eeuw voornamelijk de (brand)veiligheid en de goede doorstroming van het verkeer op het oog. Ook moesten de voorschriften een ontsiering van het algemene stadsbeeld tegengaan. De overheid bemoeide zich al die eeuwen slechts bij uitzondering met het ontwerp van gebouwen die door particulieren werden neergezet.

Het is niet verwonderlijk dat de eerste schoonheidscommissie van het land aan het eind van de negentiende eeuw in Am-

sterdam het licht zag. De stad was het toneel van een ongekende bouwdrift. Die had inmiddels de Pijp en wijken bij het Vondelpark opgeleverd en er stonden nog meer grote uitbreidingen buiten de Singelgracht op stapel. Daarnaast was Amsterdam indertijd het mekka van de architectuur in Nederland. Er waren prestigieuze bouwwerken als het Concertgebouw en het

Rijksmuseum neergezet, en architecten van aanzien woonden in Amsterdam. Twee landelijke beroepsverenigingen van architecten, de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en het genootschap Architectura et Amicitia, waren in Amsterdam gevestigd en hun tijdschriften werden hier uitgegeven.

Beunhazen

De architectenstand werd steeds zelfbewuster aan het eind van de negentiende eeuw. De bouwmeesters hielden zich tot dan toe vooral bezig met het ontwerpen van overheidsgebouwen en voornamelijk winkelpanden, en minder met woonhuizen. Veel particuliere bouwers vonden het te duur en te lastig om een architect in te schakelen. Pas in 1863 had ons land een bouwkunde-opleiding gekregen in Delft. Tot die tijd leerde men het vak door van onderaf als tekenaar bij een gevestigde bouwmeester te beginnen.

Toen het vak van architect steeds meer vorm kreeg in het laatste kwart van de negentiende eeuw, was het de gediplomeerde architecten een doorn in het oog dat ‘beunhazen’ in opdracht van ‘speculanten’ huizen mochten neerzetten die niet aan de esthetische normen van de beroepsgroep voldeden. De architectenverenigingen wil-

STADSARCHIEF AMSTERDAM

Jan Luijkenstraat 4–10, ontwerptekeningen door ‘beunhazen’ in opdracht van ‘speculanten’. Een doorn in het oog van verontruste Amsterdamse bouwmeesters en aanleiding tot het instellen van de eerste schoonheidscommissie van het land, de ‘Commissie van advies inzake de bebouwing van Gemeentebouwterreinen in Amsterdam’.

den dat het ontwerpen van gebouwen uitsluitend werd overgelaten aan mensen die daarvoor een beroepsopleiding hadden gevolgd. Ze ijverden voor wettelijke bescherming van het beroep architect, maar daar wilde de overheid niet aan. De eerste decennia van het welstandstoezicht zijn doortrokken van deze drang van de gevestigde architecten om hun beroep van een status te voorzien en te reserveren voor ontwerpers met een professionele opleiding.

Broodnijd

Nu het niet lukte de inschakeling van een erkend architect bij alle bouwopdrachten verplicht te stellen, kozen de architectenverenigingen een ander aangrijpingspunt. Bij de verkoop van gemeentegrond of bij de uitgifte in erfpacht kon de gemeente eisen stellen aan het ontwerp, zo betoogden de beroepsverenigingen. Voor het terrein achter het Rijksmuseum, dat eigendom was van de gemeente, had de gemeenteraad in 1888 inderdaad ambitieuze richtlijnen opgesteld voor de bebouwing. Op deze

Vent of prent

Pas toen Amerikaanse symfonieorkesten overgingen tot het laten voorspelen achter een scherm, werden ook vrouwen geschikt bevonden om deze tempels van de klassieke muziek te betreden. Het aantal vrouwelijke orkestleden steeg zo spectaculair, dat ook Europese orkesten zich verplicht voelden hun selectiepraktijk te herzien, zo valt te lezen in het boek *Blink* van Malcolm Gladwell. Bij de welstandsbeoordeling speelt een vergelijkbaar probleem: hoe valt te voorkomen dat een commissie wordt beïnvloed door haar beeld van de ontwerper of diens bureau? Hoe kan de blik worden bepaald tot alleen de prent in plaats van (ook) de vent?

In de vooroorlogse geschiedenis van het welstandstoezicht dook deze kwestie steeds weer op, maar ook nadien bleef dit probleem de gemeenteraden beroeren. Vaak is voorgesteld plannen anoniem te laten indienen, dus zonder zichtbare bureaugegevens. Dit stuitte altijd op veel verzet bij alle ‘plan-handlers’. Het zou betekenen dat alle tekeningen, brieven, maquettes en monsters van bouwmaterialen met een nummer zouden moeten worden aangeleverd en gearhiveerd, en u weet hoeveel er fout kan gaan met nummers. Een principiële argument is dat schoonheidscommissies dermate professioneel dienen te opereren, dat zij oordelen kunnen vellen zonder aanzien des persoons. Het zou de toelichting van de

architect voor de commissie en in het openbare debat bemoeilijken, wanneer deze niet aanwezig mag zijn en moet worden vervangen door een onbekende stand-in van zijn of haar bureau.

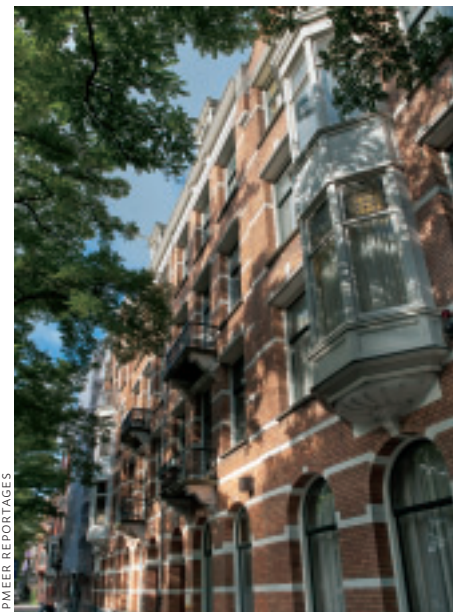
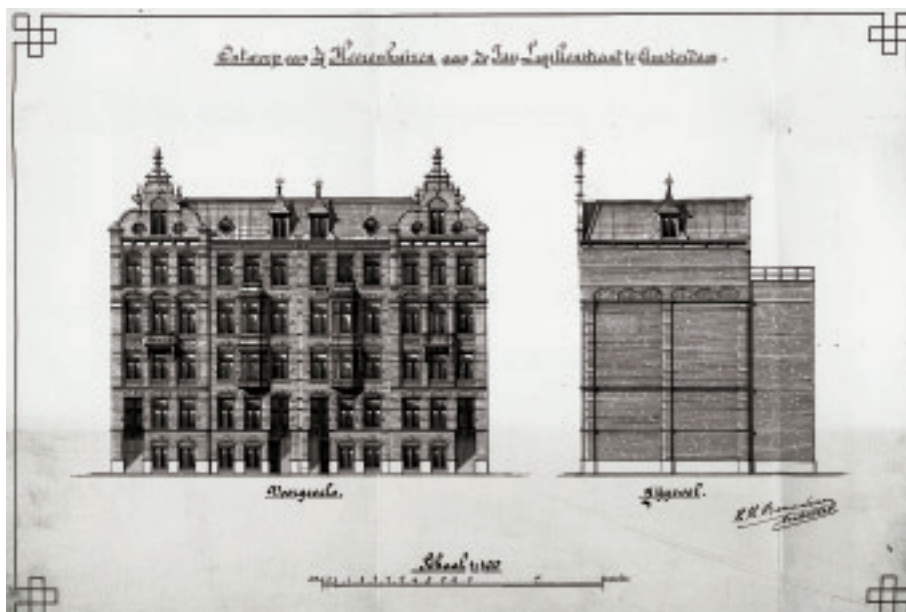
Kijkend echter naar met name de vroege geschiedenis van de commissie is het niet vreemd dat architecten behoefte hadden aan anonieme indiening. Bijna ongezien werden ontwerpen van bekende architecten goedgekeurd, terwijl er eindeloos gemeierd werd over plannen van onbekenden. Maar ook al zouden de plannen anoniem aan de Schoonheidscommissie zijn voorgelegd: experimenten bewezen dat een beetje kenner, door handschrift of tekenstijl in het nog lang niet digitale tijdperk, gelijk zag van wie het ontwerp was.

Het thema loopt als een rode draad door de geschiedenis van welstand, al zijn de excessen van voor de oorlog nu ondenkbaar geworden. In Amsterdam worden inmiddels welstandsnota's per stadsdeel opgesteld en is de afspraak gemaakt alleen te beoordelen op grond van vastgesteld beleid. Daardoor zijn de transparantie en de controleerbaarheid sterk toegenomen. Toch kan de reputatie van de indiener nog steeds onbewust een rol spelen in de adviezen, al stelt de commissie minstens eenmaal per jaar plechtig vast: ‘Het zijn de bouwplannen die ter beoordeling moeten staan, en niet de ontwerpers.’

plek moest een luxe woonwijk verrijzen (de huidige Concertgebouwboulevard). Maar ondanks de hoge eisen ging het hier in de ogen van architecten toch mis.

Tijdens een vergadering van Architectura et Amicitia luidde architect J. Ingenohl in 1896 de noodklok. In de Jan Luijkenstraat waren naast een drietal huizen van de

hand van de architecten J.F. Klinkhamer en P. du Rieu panden neergezet ‘in de bekende oppermansstijl’. Met deze term (een opperman was een knecht in de bouw) doelde Ingenohl op de gangbare praktijk dat een aannemer of timmerbedrijf zelf het ontwerp schetste. Dat kwam volgens hem het aanzien van de straat nu niet bepaald ten

Commissie voor het Stadsschoon

Tot onvrede van bouwers en ontwerpers gaf de Schoonheidscommissie bij een negatief oordeel zelden aanwijzingen hoe een ontwerp te verbeteren viel. In 1911 werd een apart, informeel orgaan in het leven geroepen voor de bescherming van het stadsgezicht in het oude centrum. Initiatiefnemers waren onder meer het Genootschap Amstelodamum en de architectenverenigingen. Deze Commissie voor het Stadsschoon voorzag wél in die grote behoefte aan advies en dat was juist de reden dat medeoprichter Architectura et Amicitia er al na twee jaar mee brak. De Commissie voor het Stadsschoon maakte desnoods gedetailleerde tekeningen van een gevel om ervoor te zorgen dat die paste in de omliggende bouw. Het was eigenlijk een soort bouwadviesbureau.

De twee commissies hadden een gescheiden werkterrein. Terwijl de officiële Schoonheidscommissie adviseerde over plannen voor nieuwbouw op gemeentegrond, richtte de nieuwe commissie zich op oude panden in de historische binnenstad. De meeste leden van de Commissie voor het Stadsschoon waren geen architecten, maar afkomstig uit verscheidene Amsterdamse culturele genootschappen.

Het nieuwe orgaan was betrekkelijk machteloos, vooral door het ontbreken van een gemeentelijke status, en moest toezien hoe talloze hui-

zen door sloop verloren gingen. De officiële Schoonheidscommissie ging over nieuwbouwvoorstellen en stond positief tegenover de vervanging van zeventiende-eeuwse grachtenpanden door moderne kantoor- en bankgebouwen. Het was de consequentie van de cityvorming die door de gemeente werd nagestreefd, zo redeneerde men. Architect A.W. Weissman, die het nog wel vaker met de Schoonheidscommissie aan de stok zou krijgen, schreef al in 1906: 'Veel te hooge, geheel buiten de atmosfeer van de stad vallende perceelen dreigen door hun overschreeuwing van het omringende de harmonie onzer schoone stad te vernietigen.'

Tien jaar later bleek er nog niets veranderd. In 1916 stelde bankier F.E. Posthumus Meijer de 'onverhoedse sloop' aan de kaak van een prachtig dubbel Vingboonshuis aan de Keizersgracht bij de Westermarkt. Daarvoor in de plaats kwam een kantoorgebouw, 'één rammelend dronken geheel van willekeurig gegroepeerde baksteen', ontworpen door niemand minder dan G. van Arkel. Deze was lid van alle denkbare oudheidkundige verenigingen en nota bene ook van de Commissie voor het Stadsschoon. De gang van zaken leidde tot een storm van protest, waarop Van Arkel de commissie verliet.

goede. In dit soort protesten van gevestigde architecten speelde een zekere broodnijd mee. De nieuwe wijk met zijn villa's en luxe woonhuizen leek een veelbelovend werkterrein voor de bouwmeesters, maar nu dreigden ze gepasseerd te worden.

In juni 1897 kwamen de twee architectenverenigingen met een raadsadres. Daarin vroegen ze de gemeente om als eigenaresse van het terrein te voorkomen dat het aangezicht van de nieuwe wijk voor altijd zou worden bedorven. De verenigingen opperden het idee dat zichzelf een commissie van deskundigen in het leven zouden roepen om de ontwerpen te beoordelen op 'welstand' – of het gebouw fraai stond in de omgeving.

Compromis

Ambtenaren van de dienst Publieke Werken waren huiverig om deze taak uit handen te geven en de verenigingen bovendien zelf de commissie te laten samenstellen. Maar wethouder C. Blooker van Publieke Werken voelde wel wat voor zo'n adviescommissie. Wel werd als voorwaarde gesteld dat die de gemeente geen geld mocht kosten. Maar welke bevoegdheden zou de commissie krijgen? Mocht ze over alle ontwerpen een advies uitbrengen, zoals de architecten wilden, en zou ze ook op andere gemeentelijke bouwterreinen buiten het Museumkwartier actief mogen zijn?

Voorjaar 1898 werd een compromis bereikt. De commissie zou 'desgevraagd' burgemeester en wethouders adviseren over bouwontwerpen, in de eerste plaats voor het Rijksmuseumterrein, maar als B en W dat nodig achtten ook op andere plaatsen in de stad. De 'Commissie van advies inzake de bebouwing van Gemeentebouwterreinen in Amsterdam' was een feit. De eerste 'schoonheidscommissie' (deze benaming dateert van enkele jaren later) van het land.

De adviescommissie van 1898 bestond volledig uit architecten. De verenigingen vaardigden A. Salm, Jos. Cuypers, A.C.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

BOVEN: Verbeterd ontwerp van de Commissie voor het Stadsschoon voor Keizersgracht 684. Van links naar rechts de bestaande toestand, het nieuwe ontwerp en de wijzigingen die de commissie voorstelde. De Commissie voor het Stadsschoon opereerde op terreinen in particulier eigendom, autonoom naast de officiële Schoonheidscommissie.

RECHTS: De gevel is volgens de ontwerpschets van de Commissie voor het Stadsschoon uitgevoerd.

OPMEER REPORTAGES

ONDER: Het in 1919 opgerichte kantoorgebouw – ‘een rammelend dronken geheel van willekeurig gegroepeerde baksteen’, aldus F.E. Posthumus Meyjes. Het is het laatste werk van G. van Arkel.

Bleijns en H.P. Berlage af. B en W benoemden H. Leguit, assistent-architect van Publieke Werken, in de commissie. De architectenverenigingen lijken te zijn geslaagd in hun opzet beunhazen te weren. Uiteindelijk werden heel wat villa's en andere woonhuizen in de Concertgebouwbuit door gediplomeerde architecten gebouwd.

Schortjesarchitectuur

Geleidelijk aan werden de nog beperkte bevoegdheden van de Schoonheidscommissie uitgebreid. Vanaf 1914 kon de commissie ook op eigen initiatief, dus niet alleen op verzoek, advies uitbrengen over ontwerpen voor alle bouwterreinen in gemeente-eigendom in de stad. Maar panden die op particuliere gronden werden gebouwd, bleven buiten de zeggenschap van de commissie.

Een andere beperking was dat alleen het uiterlijk, dat wil zeggen de gevel, werd beoordeeld. Dit leidde ertoe dat het ontwerpen van gevels als het ware een aparte discipline werd in Amsterdam. Er werd een aparte tarievenregeling voor opgesteld. Om aan de eisen van de Schoonheidscommissie te voldoen namen de oorspronkelijke ontwerpers voor dit onderdeel vaak een architect in de arm. Op verzoek van bouwers die hun ontwerp keer op keer afgewe-

zen hadden gezien, stelde de gemeente in 1911 zelfs een lijst samen van architecten die bereid waren zich over de gevel te ontfemen. Sommigen in de bouwwereld waren niet gelukkig met wat later de ‘schortjesarchitectuur’ zou worden genoemd. Ze vonden dat het ontwerpen van het hele gebouw in één hand moest zijn.

De commissie kon zich ook niet uitspreken over ontwerpen die door ambtenaren in opdracht van de gemeente waren gemaakt. Om een partijdige indruk te voorkomen zouden gemeentelijke bouwontwerpen ook door de commissie moeten worden getoetst, zo meenden de architectenverenigingen. Maar B en W vonden dat niet nodig.

De Schoonheidscommissie had in de eerste jaren geen wettelijke basis voor haar werk. Ook de Woningwet van 1901 bracht die niet. Wel zorgde die wet er indirect voor dat woningbouwverenigingen steeds vaker architecten in de arm namen voor het ontwerpen van nieuwe woonblokken. De juridische basis kwam uiteindelijk in 1922 met de opname van een welstandsbeoordeling in de Bouwverordening.

Zonder motivering

Bij de benaming van de commissie werden de begrippen ‘schoonheid’ en ‘welstand’ al vrij snel door elkaar gebruikt. Eigenlijk is ‘welstand’ de beste benaming, want de commissie oordeelde niet over de esthetische eigenschappen van het gebouw op zich. Althans, dat hoorde ze niet te doen. Het ging erom of het gebouw niet detoneerde, of het ‘wel stond’ bij de gebouwde omgeving. Deze taakomschrijving leidde al

snel tot conflicten tussen de commissie en B en W.

Bij de uitbreiding van het reglement in 1914 werd expliciet vastgelegd dat een negatief advies aan B en W vergezeld moest gaan van een motivering. Ook moest de commissie aangeven, als het ontwerp niet helemaal hopeloos was, op welke manier aan de bezwaren tegemoet kon worden gekomen. De plicht tot motiveren betekende voor de architecten in feite dat ze het alleenrecht verloren om over een ontwerp te oordelen. B en W konden nu bij een afkeuring kijken of hen de argumenten wel bevielen.

Tegelijkertijd was het stadsbestuur het ermee eens dat het ondoenlijk was de afwijzing van een volstrekt ondermaats plan te motiveren. Als duidelijk was dat de ontwerper geen kaas had gegeten van architectonische grondbeginselen, dan volstond een advies om ‘een bevoegde kracht’ (lees: een architect) in de arm te nemen. En dat advies werd heel vaak gegeven, zo blijkt uit jaarverslagen van de commissie uit die tijd. Zelden zagen de leden aanleiding een afwijzing te motiveren. Ze pasten ervoor om ongeschoolde ontwerpers bij de hand te nemen en precies te vertellen wat die moesten doen om aan de voorwaarden te voldoen. Door dit helpen of ‘dokteren’ zouden onkundige ontwerpers op de been worden gehouden, en dat was niet de bedoeling. ■

STADSARCHIEF AMSTERDAM

STADSARCHIEF AMSTERDAM

De kous op de kop

Het werk van de Schoonheidscommissie bracht onvermijdelijk conflicten met zich mee. Voor de bouwers en architecten stonden immers grote belangen op het spel. Veel negatieve adviezen werden door B en W overgenomen, maar soms ontstond een geschil. Bij gebouwen voor het Koloniaal Instituut en de Hollandsche Lloyd leidde dit binnen de architectuurwereld tot een rel. De commissie speelde voor ‘kunstrechtser’ en ‘stijlpolitie’, zo luidde het verwijt.

IN WEERWIL VAN HAAR NAAM hoorde de Schoonheidscommissie zich niet uit te spreken over de intrinsieke schoonheid van ontwerpen. Het ging erom of het ontwerp ambachtelijk goed gemaakt was en paste in de omgeving, niet om de artistieke kwaliteiten. Soms was het voor de Schoonheidscommissie moeilijk die zaken uit elkaar te houden, zoals bij het ontwerp voor het Koloniaal

Instituut aan de Mauritskade, het huidige Tropeninstituut. Het moest een groots gebouw worden, waar de koloniale rijkdom en de ‘goede werken’ die Nederland in zijn koloniën verrichtte tentoon werden gespreid. Maar op het bouwplan voor het Koloniaal Instituut heeft lange tijd geen zegen gerust.

Al in 1910 was de Vereeniging Koloniaal Instituut opgericht, die geld ging inzame-

len voor de stichting van het gebouw. Maar in 1911 werd heftig geïnteresserd, niet tegen het instituut zelf, maar tegen de locatie op de voormalige Oosterbegraafplaats. Deze plek zou een monumentaal gebouw onwaardig zijn. Verder ontstond in architectenkringen beroering over de gevolgde procedure. Het bestuur van het Koloniaal Instituut nodigde drie architecten uit om een ontwerp te maken,

Het Koloniaal Instituut aan de Mauritskade (het huidige Tropeninstituut); een samenraapsel van gebouwen, aldus commissielid J.F. Staal in 1913, ‘in de Hollandsche Renaissance-stijl, als ik het wel heb’. Tot ontsteltenis van de Schoonheidscommissie namen B en W het negatieve advies niet over en werd het Instituut volgens de plannen gebouwd.

Jonkheer Victor Eugène Louis de Stuers (1843–1916), chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het departement van Binnenlandse Zaken, geldt als de grondlegger van de Nederlandse monumentenzorg. Zijn inspanningen leidden in 1918 tot de instelling van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

ONDER: Detail Tropen-instituut.

Jos. Cuypers, B.J. Ouëndag en J.J. van Nieukerken. Zij kregen daartoe een honorarium en maakten elk een rondreis in het buitenland om voorbeelden te bezichtigen. Toen zij hun plannen in 1913 hadden ingeleverd, koos het bestuur voor Van Nieukerken en liet hem weten dat men zijn ontwerp vond voldoen 'enerzijds aan de eischen van schoonheid, anderzijds aan de eischen welke onze ingewikkelde werkkring stelt'. Wel moest het ontwerp worden aangepast om binnen het budget van 1,2 miljoen gulden te blijven. Omdat hij inmiddels ziek was, werd dit aangepaste ontwerp gemaakt door een zoon van Van Nieukerken die deel uitmaakte van zijn bureau.

Onrustigen indruk

Op 19 december 1913 deelde de Schoonheidscommissie mee dat zij het plan van Van Nieukerken afkeurde. 'Zij is van oordeel dat, door het algemeen gemis aan eenheid, de gekozen oplossing aan de eischen, die aan een dergelijk monumentaal bouwwerk gesteld moeten worden, allerm minst voldoet. Het geheel toch is een

agglomeraat van de meest verschillende bouwfragmenten, hetwelk een zeer onrustigen indruk maakt en bovendien zich kwalijk aanpast aan het straatbeeld ter plaatse. Zij meent mitsdien met den meesten ernst de uitvoering van het bouwwerk volgens dit ontwerp te moeten ontraden.' Een toelichting van Van Nieukerken kon er weinig aan veranderen. 'Immers, de bezwaren, met name het gebrek aan eenheid en de onrust, die daarvan het gevolg zijn, werden door den ontwerper niet gedeeld, – ja zelfs als deugden beschouwd.'

Het bestuur van het Koloniaal Instituut was het niet eens met de afwijzing. De kwestie werd een echte affaire toen dat bestuur B en W erbij betrokken. In eerste instantie met een uitgebreide brief waarin nog een keer uitvoerig uit de doeken werd gedaan hoe de procedure in elkaar zat die tot de keuze van Van Nieukerken had geleid (deze was inmiddels overleden, maar zijn zoon nam het werk over). Als bijlage stuurde het bestuur een brief mee van 'een onpartijdig man van erkend gezag op kunstgebied', niemand minder dan jonkheer Victor de Stuers, chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het departement van Binnenlandse Zaken. De Stuers toonde zich ingenomen met het ontwerp en vond het rapport van de Schoonheidscommissie onder de maat: 'Ik begrijp niet dat een officiële Commissie van advies in een voor de gemeente en den bouwheer en den architect zoo gewichtige zaak als deze, zulk een slordig oordeel durft uitbrengen.'

Zowel wethouder Th.F.A. Delprat als directeur A.W. Bos van Publieke Werken deed alle moeite om ruzie met het bestuur van het Koloniaal Instituut of met de Schoonheidscommissie te voorkomen. Beiden probeerden erop aan te sturen dat B en W hun beslissing lieten afhangen van een nader oordeel door een deskundige commissie. Volgens Delprat was de architectuur tegenwoordig verdeeld in twee kampen: zij die meenden dat nog fraaie gebouwen te scheppen zijn door gebruik van oude motieven, en zij die slechts heil zagen in het volgen van nieuwe wegen. De raadslieden van het bestuur van het Koloniaal Instituut waren alle van de oude richting, merkte hij op. Dat gold ook voor Van Nieukerken en bovendien was deze geen Amsterdammer. Zouden deze factoren misschien de commissie onbewust hebben beïnvloed?

Kunstrechters

Volgens directeur Bos van Publieke Werken ging het er in hoofdzaak om dat de

TEKENING: J. BRAAKENSIEK, CA. 1899 / STADSARCHIEF AMSTERDAM

kunstopvattingen van de architect en de commissie onverenigbaar waren. Hoe B en W op de situatie moesten reageren, werd volgens hem bepaald door de taak die men de Schoonheidscommissie wilde geven. Zag men haar als 'kunstrechters', dan was het volgen van haar adviezen verplicht. Gebouwen moesten dan aan hoge artistieke eisen voldoen. Maar de samenstelling van de commissie sloot volgens Bos die taak uit. Veeleer zou de commissie alleen 'zieltoegende eentonigheid' moeten voorkomen. Bos stelde dat het voor de grondexploitatie van veel belang was 'dat de commissie geen eisen stelt, waaraan slechts kunstenaars kunnen voldoen, die over grote begaafdheid, veel tijd en ruim bouwkapitaal beschikken'. Veeleer moest worden gekeken of Van Nieukerken gevels had ontworpen die als het werk van een degelijk architect en als een getuigenis van goede smaak konden gelden.

Al enkele weken na de ontvangst van het advies deelden B en W aan de Schoonheidscommissie mee dat zij hun goedkeuring aan het ontwerp niet wilden onthouden. 'Bij deze beslissing hielden wij rekening, niet alleen met de wijze waarop de architectonische oplossing van het gebouwencomplex door het bestuur van het Koloniaal Instituut werd voorbereid, maar ook met alle gewichtige belangen, die bij de spoedige totstandkoming daarvan zijn betrokken.'

Opgestapt

De Schoonheidscommissie reageerde zoals verwacht: zij stapte op. Zij betreurde het besluit en bleef van mening 'dat bij uitvoering van het ons voorgelegde ontwerp niet verkregen zal worden eene, Amsterdam waardige, monumentale bouwkunstige schepping'. In een nota bene werd toegevoegd dat het lid B.J. Ouëndag (een van de drie architecten van de eenvoudige opdracht) niet aan de beraadslagingen over het ontwerp had deelgeno-

Hoek voormalige Texelse Kade (de huidige Prins Hendrikkade) en voormalige Raamkooi (de huidige Martelaarsgracht) voor de sloop ten behoeve van het kantoor van de Koninklijke Hollandsche Lloyd. Uit het album van W.J.R. Dreesmann, 1867–1900.

men, maar dat hij uit solidariteit ook opstapte.

Het *Bouwkundig Weekblad* schaarde zich pal achter de Schoonheidscommissie en memoreerde ook nog even dat dit niet de eerste keer was dat B en W een advies van de commissie negeerden. Het college had de beoordeling van het gebouw voor de Bijenkorf uit handen van de commissie genomen nadat deze het plan had afgekeurd en het door een andere gemeentelijke commissie laten goedkeuren. Ook ten aanzien van de gevel van het politiebureau aan de Warmoesstraat was de commissie gepasseerd.

Het conflict eindigde ermee dat de Schoonheidscommissie uiteindelijk toch bleef zitten, na uitgebreid overleg tussen de wethouder en de architectenverenigingen. Er werd al enige tijd gesleuteld aan een nieuw reglement dat in de ogen van de verenigingen een verbetering van de positie van de Schoonheidscommissie inhield. Als er spoed zou worden betracht, zouden ze bereid zijn hun leden op hun plaats in de commissie te laten. Het nieuwe reglement kwam er inderdaad in de zomer van het jaar daarop.

Uitheimse stijlnamaak

Mocht de Schoonheidscommissie zich tegen een ontwerp uitspreken, omdat haar de stijl niet aanstond? Het nieuwe kantoor in 'historischen stijl' van de Koninklijke Hollandsche Lloyd (later in gebruik genomen door het Kadaster) leidde in 1916 tot een confrontatie met B en W en een felle discussie onder architecten. De rederij wilde aan de Prins Hendrikkade, op de hoek van de Martelaarsgracht, een prestigieus kantoor voor zichzelf laten neerzetten, als teken dat het haar goed ging. De haven en de scheepvaart bloeiden in Amsterdam. In hetzelfde jaar lieten collega-rederijen verderop aan de Prins Hendrikkade het Scheepvaarthuis opleveren. Dat sprankelende gebouw zou gaan gelden als eerste voorbeeld van een nieuwe architectuurstroming: de Amsterdamse School. Maar het ontwerp van architect E. Breman voor de Hollandsche Lloyd had weinig vernieuwends. De Schoonheidscommissie vond het te veel uit de oude doos.

Het negatieve advies dat de commissie in september 1916 aan B en W stuurde, bevatte regels die schokkend genoeg waren om door architecten maandenlang te worden geciteerd. De frasen 'uitheimse stijlnamaak' en 'volkomen negatie van de

ontwikkeling der bouwkunst' duiden erop dat de commissie de toegepaste architectonische stijl principieel afwees. Velen waren woedend over de aan het slot toegevoegde opmerking dat 'de afkeuring der commissie zich richt tegen het beginsel van dit ontwerp' en dat dus 'van eene tegemoetkoming aan dit bezwaar door verandering van onderdelen geen sprake kon zijn'. Het ontwerp werd radicaal afgevozen vanwege de stijl, verbeteringen hadden toch geen zin en enige detailkritiek was daarom niet nodig, zo vond de commissie.

Vergaloppeerd

Twee maanden later kreeg de commissie de kous op de kop: B en W antwoordden dat ze het ontwerp toch goedkeurden. Toen de rederij de grond van de gemeente kocht, had ze al tekeningen van het gebouw overgedragen. Zij verkeerde dus in de veronderstelling dat de koopovereenkomst tegelijk goedkeuring van de bouwplannen inhield. De gemeente kon nu moeilijk van die stilzwijgende instemming terugkomen. Verder wilde het college het recht om eisen te stellen aan gebouwen op gemeentegronden niet gebruiken om plannen helemaal af te keuren.

Het stadsbestuur verwierp het hoofdargument van de commissie dat 'het gebouw moet worden afgekeurd wijl de stijl "uit den tijd" is'. Dat zou betekenen dat er op gemeentegrond geen gebouwen meer mogen worden neergezet in 'een of anderen niet-modernen stijl'. De gemeente kon bouwers wel het recht ontzeggen de stad te ontsieren, maar dwang in de richting van bepaalde bouwstijlen was uit den boze, zo stelden B en W.

In haar poging op deze brief te antwoorden was de commissie aanvankelijk niet eensgezind. Architect P.J. de Jongh meende dat de commissie zich met dit advies had 'vergaloppeerd'. Maar hij stond daarin alleen. Het antwoord opgesteld door

Het nieuwe kantoor in 'historischen stijl' van de Koninklijke Hollandsche Lloyd, ontworpen door architect E. Breman, afgekeurd door de Schoonheidscommissie. Volgens collega-architect Van Loghem was Breman het slachtoffer van de druk van zijn opdrachtgevers. Naast de traditionele gebouwen maakte Breman ook ontwerpen die aansloten bij vernieuwende stromingen.

J.F. Staal werd wel gesteund. Van dit antwoord is alleen een citaat in de notulen bekend: 'De heer Staal acht de vraag, of men in oude stijlvormen mag bouwen even dwaas als bijvoorbeeld de vraag, of men hier thans Keltisch mag spreken.'

Antiquarisme

Intussen was in vaktijdschriften en dagbladen de polemieken begonnen tussen voor- en tegenstanders van historische bouwstijlen. Architect C.B. Posthumus Meyer meende dat bouwmeesters zich moesten aanpassen aan het mooie, harmonische karakter van Amsterdam – zelfs

met verloochening van zichzelf. De nieuwe uitingen van bouwkunst mochten wel in de stadsuitbreidingen, maar het aanzicht van de oude stadsgedeelten mocht er niet door worden gewijzigd. De Schoonheidscommissie had volgens Posthumus Meyer niet het recht de architectuur in enige richting te leiden. Zij moest alleen onbekwame ontwerpen weren.

Architect J.B. van Loghem vond dat ontwerper Breman van het Lloydgebouw juist geïrriteerd moest zijn dat de commissie hem probeerde te behoeden voor 'antiquarisme'. Volgens Van Loghem was Breman het slachtoffer van de druk van zijn opdrachtgevers. Dat B en W dat niet zagen was begrijpelijk, maar de steun van architecten van naam voor het gebouw was bedrevend. 'Meedogenloos moeten zij worden aangevallen die deze bouwmeesters huldigen en de lastgevers steunen in hun bloedloos heerschen.' De Schoonheidscommissie kon weliswaar geen kunstwerk maken, maar kon wel 'door kappen in dorre behoudzucht' iets moois laten ontstaan in de stad, zo vond Van Loghem.

In de gemeenteraad stelde architect en sociaal-democratisch raadslid Z. Gulden dat de Schoonheidscommissie zich met haar afwijzing onmogelijk maakte. Ook een gebouw in historische stijl kon volgens hem kunstwaarde hebben, kijk maar naar het Rijksmuseum. In hetzelfde raadsdebat in januari 1917 zeiden B en W dat het plan zeker zou zijn afgekeurd als het hele college van mening was dat het gebouw de stad ontsierde. Maar dat kon hier niet worden gezegd.

Hiermee eindigde de discussie op officieel niveau. De Schoonheidscommissie deed er verder het zwijgen toe, althans in de stukken. Onder vakgenoten sudderde de discussie nog enige tijd door. ■

‘Harmonie in straat- en pleinaspecten’

Aanvankelijk mocht de Schoonheidscommissie alleen oordelen over het ontwerp van afzonderlijke gevels van panden die op gemeenteground werden opgetrokken. Ze had nauwelijks invloed op de samenhang tussen de verschillende ontwerpen. In de jaren tien ontstond de roep om meer architectonische eenheid in de nieuwe stadsdelen. Hoe kon die worden bereikt en wie moest dat doen?

H.T. Wijdeveld, gevels particuliere woningbouw aan de Hoofdweg in de Admiralenbuurt, 1927. Symmetrisch opgezette straatwanden met 'verstopte' percelen en doorlopende rijen gelijke ramen die de horizontale eenheid van de wanden benadrukken. Deze wijk werd eind jaren twintig vaak genoemd als een slecht voorbeeld van de stadsuitbreiding. De kritiek had zowel betrekking op het stratenplan als op de werkwijze van Publieke Werken. Het stedenbouwkundig plan was uit handen gegeven aan een consortium van particuliere bouwondernemers.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

BOVEN: Plan Zuid, oostelijk deel. Het tweede ontwerp van H.P. Berlage voor Amsterdam-Zuid werd in 1917 vastgesteld door de gemeenteraad. Berlage werd vervolgens door het gemeentebestuur tot esthetisch adviseur van zijn Plan Zuid benoemd, zonder een duidelijke instructie waar zijn verantwoordelijkheid ophield en die van de Schoonheidscommissie begon.

RECHTERPAGINA: De Laïressestraat. Door de pand-voor-pand-aanpak was deze straat naar eigen zeggen van de Schoonheidscommissie mislukt.

DE SCHOONHEIDSCOMMISSIE had door het nieuwe reglement van 1914 duidelijker bevoegdheden gekregen. Alle bouwterreinen waaraan de gemeente eisen kon verbinden via de verkoop of het in erfpacht uitgeven van de grond, vielen onder haar competentie. Maar er waren ook veel witte vlekken. De commissie ging niet over panden op particulier terrein en evenmin had ze bemoeienis met industriële gebouwen of met ontwerpen van gemeenteambtenaren (de afdeling Publieke Werken verzorgde in die tijd nog veel ontwerpen, bijvoorbeeld van schoolgebouwen).

Belangrijkste knelpunt was misschien wel dat de Schoonheidscommissie geen bemoeienis had met de gemeentelijke uitbreidingsplannen voor nieuwe wijken, zoals die sinds de Woningwet van 1901 verplicht waren gesteld. De beoordelingsbevoegdheid van de commissie was beperkt tot het uiterlijk van afzonderlijke panden, waarbij dan ook nog de panden op particuliere gronden buiten beeld moesten blij-

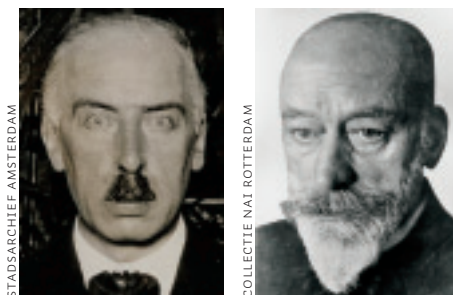
ven. De Schoonheidscommissie realiseerde zich maar al te goed dat de behandeling van pand voor pand, ondanks alle bemoeienis met de afzonderlijke ontwerpen, niet tot een eenheid in het straatbeeld leidde. Dat bleek toen de De Laïressestraat was volgebouwd: die straat was volgens haar eigen zeggen mislukt.

Gebrek aan samenhang

Arie Keppler, werkzaam bij de afdeling Bouw- en Woningtoezicht en vanaf 1915 de invloedrijke directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, uitte in een lezing in 1912 zijn ongenoegen over het gebrek aan samenhang in de bouwplannen. 'In de laatste tijd,' betoogde hij, 'steeg de moedeloosheid ten top. Verenigingsbouw naast verenigingsbouw, architect naast architect – die zich gewoonweg maar niet aan elkaar gestoord hebben – en zo ontstond een geheel, zo lelijk, dat alle arbeid nutteloos lijkt.' En ook de controle van de Schoonheidscommissie kwam daarbij aan de orde: 'Als men ziet welke gevels, welke ge-

LINKS: Arie Keppler (1876–1941), van 1915 tot 1937 directeur van de Gemeentelijke Woningdienst en voortrekker van het volkshuisvestingsbeleid.

RECHTS: H.P. Berlage (1856–1934). 'Nergens in de wereld is de harmonie tussen architectuur, stedenbouwkundig plan en overheidsbeleid zo perfect georganiseerd als in Amsterdam', stelde hij in 1927.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

bouwen gebouwd zijn, die met den toetssteen der Schoonheidscommissie in aanraking zijn geweest, dan staat men verstomd over de slapte van dit college.'

De oplossing voor deze ellende lag in eerste instantie bij de stedenbouw, stelde Keppler: bij een nieuwe methode van stadsuitbreiding, waarbij niet alleen eerst een geraamteplan werd gemaakt, waarin bestemmingen en soort gebouwen zijn vastgelegd, maar waarbij vervolgens nauwkeurige detailplannen per gebied werden uitgewerkt. Zo'n werkwijze zou uiteraard de invloed van particuliere bouwers tot een minimum reduceren, maar dat was volgens de sociaal-democraat Keppler simpelweg onvermijdelijk.

Herhaaldelijk bracht Keppler dit onderwerp van een strakkere stedenbouwkundige planvorming, inclusief een toetsing door de Schoonheidscommissie, in vergaderingen van de commissie ter sprake. De leden hielden echter de boot af. Dit moest eerst met hun achterban besproken worden, met de architectenverenigingen. Of dit overleg plaatsvond, is onduidelijk.

In ieder geval gebeurde er niets. Dat ook de Schoonheidscommissie met dit probleem in haar maag zat, blijkt uit een brief aan B en W van de hand van commissielid Staal waarin hij aangeeft dat 'de Schoonheidscommissie weer drie jaren heeft voortgesukkeld met haar onvervulbare taak'.

Berlage adviseur

Ook gemeenteraadslid en architect Gulden zag in 1915 het gevaar van een commissie van louter architecten die alleen de afzonderlijke gevelontwerpen beoordeelde, zonder een totaalbeeld van het gebied voor ogen. In een raadsdebat pleitte hij voor de toevoeging van een stedenbouwkundige in de commissie om het grote geheel niet uit het oog te verliezen. Dit voorstel ketste echter af.

In hetzelfde jaar had Berlage in de toelichting bij zijn ontwerp voor Plan Zuid een warm pleidooi gehouden voor eenheid en samenhang in de bebouwing. Berlage zag een oplossing in bouwaanvragen op grotere schaal, liefst voor een gehele straat, voor een plein of voor een afzonderlijk

stadsgedeelte. 'Raadgevende aesthetische lichamen' zouden daarbij de taak hebben het stadsgedeelte in zijn geheel te beoordelen.

Het had voor de hand gelegen de bevoegdheden van de bestaande Schoonheidscommissie in die zin uit te breiden, maar in plaats daarvan benoemde het gemeentebestuur in 1917 Berlage zelf tot esthetisch adviseur voor zijn Plan Zuid, zonder een duidelijke instructie waar zijn verantwoordelijkheid ophield en die van de Schoonheidscommissie begon. Meteen bij de eerste blokken die in Plan Zuid werden aanbesteed, leidde dit tot verwarring en verontwaardiging. Van gemeentewege om advies gevraagd, zond Berlage de architecten bericht dat hij zich kon vinden in de ontwerpen. De Schoonheidscommissie echter keurde deze korte tijd later af, vanwege een 'aesthetisch zeer laag gehalte'. Er moest enige diplomatie van Keppler aan te pas komen om dit weer glad te strijken.

Tijdens een vergadering van de Schoonheidscommissie over de afbakening van taken betoogde Berlage dat hij 'nimmer zijn adviseurschap heeft opgevat als zou hij alleen eene schoonheidscommissie vormen'. Volgens het verslag van de vergadering vond hij dit 'zeer ongewenscht'. Hij zou alleen adviseren over het plan als zodanig, 'bezien uit een algemeen stedenbouwkundig oogpunt, derhalve ten aanzien van de hoogte der bebouwing, de plaatsing ten opzichte van de openbare weg, de soort van bebouwing'. Maar hij ging niet over de vormgeving van de bouwwerken; de beoordeling daarvan behoorde 'geheel tot het gebied der Schoonheidscommissie', zo stelde Berlage. Toch zou telkens weer onduidelijkheid rijzen wie

OPMEER REPORTAGES

Concurrentie van esthetisch adviseur

De groei van Amsterdam en de toenemende druk van het verkeer leidden rond 1900 tot een grote behoefte aan brede hoofd- wegen in de stad. Een wereldstad moest boulevards hebben, zo vonden velen. Na het dempen van de Nieuwezijds Achter- en Voorburgwal en de stads- doorbraak voor de Raad- huisstraat werd in 1911 be- sloten tot verbreding van de Vijzelstraat. Het weste- lijke deel van de straat zou worden afgebroken om een verkeersader van het Centraal Station naar de nieuwe wijk in het zuiden mogelijk te maken.

Bij het sloopbesluit ont- brandde al snel de discus- sie wat er terug moest ko- men aan de westzijde van de Vijzelstraat: kleine panden op individuele per- celen of juist grote gebou- wen. Gekoppeld aan deze discussie was de kwestie over de esthetische aspec- ten van de te verbreden bruggen. B en W en de gemeenteraad waren niet

doof voor de roep van de vakwereld dat de verbre- ding als één geheel moest worden behandeld, dat wil zeggen bruggen in relatie met de nieuwe bebou- wing. Zij besloten tot het benoemen van een esthe- tisch adviseur, zoals ze al eerder hadden gedaan bij grote bouwwerken.

De Schoonheidscommis- sie protesteerde. Kenne- lijk was zij alleen goed ge- noeg voor het beoordelen van plannetjes van eigen- bouwers, zo werd opge- merkt. B en W hadden vol- gens het reglement weliswaar het recht in bij- zondere gevallen een ad- hoc-commissie te benoe- men, maar één persoon kon toch niet worden be- schouwd als een commis- sie. Zij eiste het recht op het eindoordeel te mogen vellen over het werk van de esthetisch adviseur. Ook moest deze zich zo- veel mogelijk van zelf ont- werpen onthouden en zich vooral bemoeien met het aanstellen van goede ont- werpers en 'het aanbren-

gen van harmonie tussen de projecten'. B en W le- ken aan deze eisen tege- moet te willen komen.

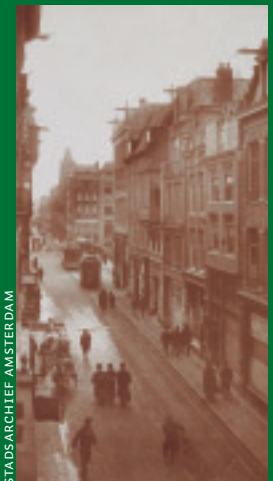
De architectenverenigin- gen kozen eenstemmig voor de architect K.P.C. de Bazel als adviseur. De benoemingsprocedure werd echter doorkruist doordat deze gevraagd werd in de Vijzelstraat het gebouw te ontwerpen van de Nederlandsche Handel- maatschappij in het blok tussen de Heren- en Kei- zersgracht (later huisves- ting van de ABN Amro en nu van het Stadsarchief en Bureau Monumenten & Archeologie). Hij bedank- te voor de eer van esthe- tisch adviseur en B en W besloten om het hele advi- seurschap dan ook maar te vergeten. Ondertussen werd wel begonnen met de sloop van het eerste deel van de westzijde van de straat, tussen Munt en Herengracht.

In de eerste helft van 1917 ontving de gemeente- raad een adres van de buurt waarin de zorg werd geuit dat het karakter van winkelstraat werd be- dreigd; in de onderbouw van de Nederlandsche Handelmaatschappij stond maar weinig winkel- ruimte gepland. Tegelij- kertijd vroeg de gemeen- teraad zich af of De Bazels opdracht voor de Handel- maatschappij daadwerke- lijk zo onverenigbaar was

met het adviseurschap. Hij kreeg alsnog de opdracht de gevelplannen tussen de Singel en Herengracht en tussen Keizers- en Prin- sengracht te beoordelen.

De Schoonheidscommis- sie had zich intussen ge- schikt in de zelfstandig- heid van de esthetisch adviseur. Maar ze was niet gelukkig met de situatie, zo bleek toen zij door B en W werd gevraagd te advi- sieren over een plan aan de oostzijde van de Vijzel- straat. Alleen over de bouwhoogte wel te ver- staan, want het betrof hier particuliere grond. Aan de westzijde van de straat werden de esthetische ei- sen bewaakt door een ad- viseur, aan de oostzijde was daarentegen allerlei onwaardige bebouwing mogelijk, schreef zij ver- ontwaardigd in een brief aan B en W. Het werd toch wel de hoogste tijd om in de Bouwverordening op te nemen dat alle gevels in de stad door haar werden beoordeeld!

Net als de Schoonheids- commissie had De Bazel diverse keren de frustrer- ende ervaring dat zijn ad- viezen werden genegeerd. In 1919 ontstond tussen hem en de gemeenteraad een conflict over de hem toevertrouwde blokken. De Bazel had voorgesteld de trottoirs te overbou- wen en de gebouwen uit te hollen met arcades.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

Dat voorstel werd in een raadsvergadering verwor- pen.

Het *Bouwkundig Week- blad* protesteerde er heftig tegen dat de raad de door hemzelf benoemde advi- seur passeerde en zich bo- vendien beriep op esthetische gronden. Het blad beschuldigde de raad van beunhazerij en eiste dat de beslissing werd teruggedraaid. De Bazel stelde zijn positie ter be- schikking. Even later kwam de raad terug van zijn besluit.

BOVEN: De Vijzelstraat kort voor de sloop van de noordelijke gevelwand in 1917. Gezien vanaf het Muntplein richting Heren- gracht.

LINKS: Architect K.B.C. de Bazel (1869–1923) met vrouw en dochters.

COLLECTIE NATIOTTERDAM

K.B.C. de Bazel, die bij de verbreding van de Vijzelstraat als supervisor de bebouwingshoogte en straatbreedte had bepaald, kreeg heel wat kritiek te verduren over zijn ontwerp voor de Nederlandsche Handelsmaatschappij. Vanuit het perspectief van de Herengracht en Keizersgracht deed de kantoorcolos afbreuk aan het stads-schoon.

Eind 1923 overleed De Bazel en rees de vraag of er een nieuwe adviseur moest komen. Enige tijd later kwam het antwoord: B en W zouden geen nieuwe adviseur benoemen en de Schoonheidscommissie zou verder oordelen over de gevelontwerpen. Dat was in lijn met het nieuwe reglement dat de commissie in 1924 kreeg. Daarin had de commissie het recht om subcommissies te benoemen voor grote projecten in verschillende delen van de stad.

het laatste woord had over Plan Zuid, Berlage of de Schoonheidscommissie.

Hoofdleiders

Bij de bouw van de Spaarndammerbuurt werden de betrokken architecten herhaaldelijk door de gemeente bij elkaar geroepen om te overleggen over de samenhang en de onderlinge aansluiting tussen de verschillende blokken. Omdat dit tamelijk moeizaam verliep, werd even later bij de bouw van de Coöperatiebuurt (nu bekend als Burgemeester Tellegenbuurt) een supervisor aangesteld. Ook dit liep op een mislukking uit, omdat de supervisor, die anoniem is gebleven, blijkbaar te weinig autoriteit had. Stadsarchitect A.R. Hulshoff en J.F. Staal werden vervolgens bij projecten in respectievelijk de Buiksloterham (nu Van der Pekbuurt) en de Watergraafsmeer als 'hoofdleiders' ingezet, maar hadden daar nauwelijks meer succes. Als officiële reden voor de mislukking werd opgegeven dat 'de combinatie der architecten te willekeurig was, aangezien zij door woningbouwverenigingen waren gekozen, zonder dat deze eenig overleg onderling plegen omtrent de keuze der architecten'.

In 1919 kondigde Keppler in een vergadering van de Schoonheidscommissie een nieuw experiment met supervisie aan. Er werd een stap verder gegaan, met de bedoeling eerdere onduidelijkheden en problemen op te lossen. Voor de Stadionbuurt werd nu architect en voorzitter van de Schoonheidscommissie Jan Gratama als hoofdleider benoemd. Hij moest de beoogde samenhang veiligstellen. Gratama kreeg de taak 'het silhouet van de straat- en pleinwanden te bepalen, de aansluiting der architectuur van de verschillende blokken te beheersen, harmonie in

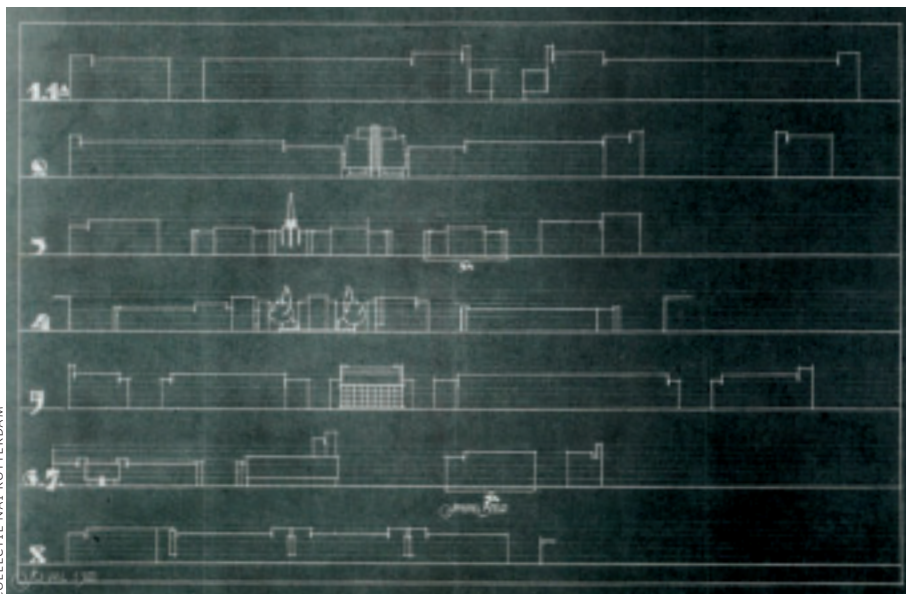
Silhouetten van de gevelwanden ten noorden van de Vrijheidslaan, ca. 1920. Op de silhouettekeningen zijn de hoogteverschillen en accenten aangegeven.

de straat- en pleinaspecten te verkrijgen, de straatprofielen en beplanting aan te geven, de kleur van het baksteen, verwerk enz. te regelen, opdat tenslotte een zoo goed mogelijk geheel ontstaat'.

Vergeleken met de taak van de Schoonheidscommissie ging de bevoegdheid om een gewenst straatbeeld of type bebouwing als criterium te hanteren ongekend ver. Voldeed het plan daar niet aan of paste het niet in het totaal, dan kreeg de opdrachtgever de grond niet in erfpacht. En ook bij de architectenkeuze hadden Gratama en de gemeente een vinger in de pap, al werd de controle daarop uiteindelijk minder strikt gehanteerd dan bedoeld. Dat kwam door het verzet van woningbouwverenigingen, die het als een inbreuk op hun zelfstandigheid beschouwden.

Commissie van Vier

Er waren wel eens moeilijkheden met de betrokken architecten, maar kennelijk was deze aanpak in de Stadionbuurt toch bevredigend. In 1920 begon een volgend experiment. Ongeveer zeventig ondernemers hadden zich verenigd in Amstels

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

Bouwvereniging (ABV), die van de gemeente een zeer groot terrein in erfpacht kreeg in Plan Zuid: tussen Rijnstraat, Amsteldijk en Amstellaan (de huidige Vrijheidslaan). Deze vereniging vroeg aan vier architecten om te helpen bij de architectenkeuze zodat de welstandsprocedure voorspoedig zou verlopen. ABV wilde bovendien dat de vier architecten ook de welstandsbeoordeling op zich zouden nemen, waardoor de indiening bij de Schoonheidscommissie omzeild kon worden.

Kennelijk leefde bij de ABV behoorlijke onvrede over het autoritaire en eenzijdige optreden van de Schoonheidscommissie, waarbij alleen ontwerpen in een bepaalde stijl zonder problemen werden goedgekeurd. Maar een dergelijke constructie om de commissie te passeren ging het gemeentebestuur toch te ver. In een compromis werden uiteindelijk twee leden van de Schoonheidscommissie afgevaardigd om lid te worden van wat de Commissie van Vier werd genoemd: (alweer) J. Gratama en J. de Meijer. Daarnaast namen J.F. Staal (tot 1920 lid van de Schoonheidscommissie) en de stadsarchitect A.R. Hulshoff er zitting in.

De Commissie van Vier stelde de randvoorwaarden op waaronder de uitverkoren

architecten moesten werken. Ook hier werd gebruik gemaakt van silhouet-tekeningen, waarop hoogteverschillen en accenten waren aangegeven. Op grond daarvan werd bepaald welke gedeelten in één hand moesten worden ontworpen. De gevelontwerpen moesten binnen het voor elke straat getekende silhouet passen en werden al als schetsontwerp ter goedkeuring voorgelegd. De plattegronden maakten de bouwers echter zelf; de zeggenschap van de commissie ging niet verder dan het exterieur.

De toon gezet

Met de oprichting van de Commissie van Vier was de toon gezet voor het welstandstoezicht bij grote stadsuitbreidingen. Daarna werd er, al of niet buiten de Schoonheidscommissie om, druk met esthetisch toezicht geëxperimenteerd, met name op initiatief van Keppler. In 1922 volgde een commissie voor de Indische Buurt, in dit geval door het gemeentebestuur zelf opgericht, waarvoor ze van de Schoonheidscommissie drie leden vroeg. In deze commissie werkten de architectleden vanaf het begin nauw samen met de ambtenaren van Volkshuisvesting en Bouw- en Woningtoezicht.

ONDER: Luchtfoto
Museumplein 1928.

RECHTS: Coöperatiehof,
Burgemeester Tellegen-
straat, hoek P. L. Tak-
straat, 1918–1923.
Ontworpen door M. de
Klerk en P.L. Kramer
voor de Dageraad. Hun
stijl werd wereldwijd
bewonderd.

Haar bevoegdheden waren echter beperkter dan die van de Commissie van Vier: zij had geen invloed op de architectenkeuze.

Vervolgens ontstond in West een aparte commissie voor de huidige Hoofddorpleinbuurt en de Baarsjes. Hier had het bouwconsortium (alweer) Gratama als supervisor en stedenbouwkundig ontwerper aangesteld, deze keer samen met zijn compagnon Versteeg en stadsarchitect Hulshoff. Ook hier werd nauw samengewerkt met ambtenaren van de gemeentelijke diensten. Gratama heeft hier zowel het stratenplan als de silhouet-

ten van de straatwanden tot in detail uitgewerkt. Met de verdeling van de gevels over de ingeschakelde architecten probeerde de commissie in West een evenwichtig stadsbeeld te bereiken. Zo werden tegenoverliggende straatwanden meestal door dezelfde architect ontworpen.

Silhouettencommissie

Midden jaren twintig was de bebouwing vanuit de Nieuwe Pijp zuidwaarts het Amstelkanaal overgestoken, waarmee een heel nieuw stadsdeel in zicht kwam: het deel van de Rivierenbuurt ten westen van de Rijnstraat. Hoe dit onderdeel van Berlaages Plan Zuid precies moest worden ingevuld, was nog niet helder. Daarom nam ook hier Keppler het initiatief om het esthetisch toezicht van begin af aan goed te regelen. Op zijn voorstel benoemde het gemeentebestuur in 1925 een commissie van drie architecten die de Dienst Volkshuisvesting en de pas opgerichte Afdeling Gronduitgifte moest adviseren over de bebouwing. Deze commissie, die later de Silhouettencommissie werd genoemd, bestond uit C.J. Blaauw, P. Vorkink en (natuurlijk) Gratama, allen leden van de Schoonheidscommissie.

De methodiek in het eerder aangelegde deel van de Rivierenbuurt en in de

Stadionbuurt kreeg hier een vervolg, namelijk om met silhouettekeningen de gevelontwerpen in hoofdlijnen te sturen. De silhouettekeningen kunnen 'worden vergeleken met een programma dat hier als leidraad dient', zo staat in de notulen. Maar, zo vervolgt de Silhouettencommissie, 'het persoonlijk initiatief van de architecten blijft onverkort om wijzigin-

gen aan te brengen' als daardoor een verbetering werd verkregen. Het was voor de commissie teleurstellend dat sommige ontwerpers zich precies 'aan de lijnen der schema's hielden'. Het al te slaafs volgen van de richtlijnen was nou ook weer niet de bedoeling van de werkwijze. ■

Wie betaalt bepaalt

Bij het begin van de uitvoering van Plan Zuid werd een toenemend aantal woningen binnen de grote projecten met rijkssteun gebouwd. Daardoor nam ook de overheidsinvloed op deze projecten toe; wie betaalt bepaalt. De overheid kon nu eisen stellen over grootte, indeling, bouwkosten en huren en ze had er belang bij dat de processen goed verliepen. Logisch gevolg was dat de overheid zich ook meer met de Schoonheidscommissie ging bemoeien.

Eerder had de Schoonheidscommissie maar mondjesmaat contact met de gemeentelijke diensten en B en W. Dat contact bleef in grote lijnen beperkt tot discussies over haar bevoegdheden en kort geformuleerde afwijzingen van een bouwplan. Pas wanneer de Schoonheidscommissie

en B en W lijnrecht tegenover elkaar stonden in hun visie, werd er wat uitgebreider gecommuniceerd, zoals bij de controverses over het Koloniaal Instituut en het gebouw voor de Hollandsche Lloyd.

Door de betrokkenheid van Keppler bij de stadsuitbreidingen en zijn actieve bemoeienis met supervisie veranderde dit contact drastisch. Keppler wilde als adviseur bovendien steeds aanwezig zijn bij de vergaderingen van de Schoonheidscommissie, al dan niet tot genoegen van de leden. Om procedures te versnellen slopen na de decentralisatie van midden jaren twintig de ambtenaren de deelcommissies voor de verschillende uitbreidingswijken binnen.

ARCHITECTEN VAN NAAM UITGERANGEERD

Dictatuur van de Amsterdamse School

De Schoonheidscommissie werd in de eerste decenia van haar bestaan door architecten gebruikt voor de bescherming van eigen belangen. Ontwerpers zonder officiële scholing waren daar de dupe van, maar later ook steeds meer architecten van naam. Rond 1920 werd een hele generatie van verdienstelijke bouwmeesters afgeschreven, omdat zij niet tot de kring van de Amsterdamse School behoorden.

Buiten hun medeweten om heeft architect G.J. Rutgers in 1928 als eerbetoon in de arcade van de symmetrische woongebouwen aan weerszijden van de Minervalaan de portretten van zes leden van de Schoonheidscommissie en twee wethouders laten uithakken. Van links naar rechts: wethouder F.M. Wibaut, architect J.F. Staal, architect P. Vorkink en stadsarchitect A.R. Hulshoff.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

HET WERKGEBIED van de Schoonheidscommissie was door alle bijzondere constructies voor welstandtoezicht uiteindelijk beperkt tot de binnenstad en die uitbreidingsgebieden waar geen 'hoofdleiders' of speciale commissies waren benoemd. Bijvoorbeeld waar het negentiende-eeuwse Amsterdam aan Berlages Plan Zuid moest worden gebreid. De commissie ging voort op de oude manier, inclusief de pand-voor-pand-aanpak. Regelmatig rezen er dan ook problemen over de samenhang tussen de afzonderlijke ontwerpen. Architect en raadslid Gulden wond er, zoals vele malen eerder, geen doekjes om toen hij zijn kritiek ventileerde op het functioneren van de Schoonheidscommissie. Die bekeek volgens hem 'nooit de dingen uit een stedenbouwkundig oogpunt, maar altijd peuterig' en staarde zich blind op details. 'Maar het stadsbeeld bekijken, daar ontbreekt nogal wat aan.'

Ook van andere zijden werd ernstige kritiek geuit op het functioneren van de commissie. Zij zou te streng zijn, de uitvoering van plannen laten stagneren en weinig bereid zijn tot samenwerking. De Schoonheidscommissie kon het de indieners van bouwplannen inderdaad flink lastig maken – niet alleen de 'onbevoegden', maar ook de door beroepsorganisaties erkende collega's.

Dood als een pier

Zo diende architect E.A.C. Roest in 1919 een ontwerp in voor een rij van achttien herenhuizen aan de Pieter Lastmankade, met een front van een landhuis, compleet met erkers en torentjes. De Schoonheidscommissie informeerde de wethouder van Publieke Werken dat de 'ontwerper niet bekwaam is een gevel van eene dergelijke lengte te beheerschen'. Onder druk van de opdrachtgever besloten B en W dit advies

echter naast zich neer te leggen, 'hoewel het ontwerp niet aan hoge eischen voldoet'.

Roest opereerde in de naweeën van de neostijlen en had er last van dat deze stijlen uit de gratie waren bij de Schoonheidscommissie. Maar ook een veel modernere architect als J.C. van Epen, die eerder talloze woningbouwprojecten had uitgevoerd, had het veelvuldig met de commissie aan de stok. Telkens stuitte hij weer op forse kritiek, zoals bij zijn afgekeurde plan voor Het Nieuwe Huis op het Roelof Hartplein of bij het daarachter gelegen complex woningen en winkels op de hoek van de Hobbemakade en de Roelof Hartstraat. Het kostte hem grote moeite zich aan te passen. 'De Schoonheidscommissie keurt de persoonlijke kunstenaar zijn werk af,' schreef hij in zijn notitieboekje, 'et voilà een bouwwerk zonder geslacht, dood als een pier.'

STADSARCHIEF AMSTERDAM

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

Flatgebouw Het Nieuwe Huis aan het Roelof Hartplein. Het ontwerp van J.C. van Epen (hierboven) werd afgekeurd door de Schoonheidscommissie. Woningbouwvereniging Samenwerking gaf vervolgens de opdracht aan de Amsterdamse School-architect B. van den Nieuwen Amstel.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

LINKS: Uitgevoerd ontwerp, waarbij het hoekaccent ijler en strakker van vorm is geworden.

ONDER: J.C. van Epen, hoek Hobbemakade/Roelof Hartstraat, 1e ontwerp, 1919, afgekeurd door de Schoonheidscommissie. Met name de grote hoektoren stuitte steeds op grote kritiek.

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

Toch was de Schoonheidscommissie in de jaren voor 1920 nog vrij soepel. Vrijwel alleen ontwerpen van aannemers en hun weinig professionele tekenaars, alsmede plannen in historiserende stijlen werden echt afgekeurd. In het algemeen hadden ook de woningbouwverenigingen op het esthetische vlak behoorlijke vrijheid. Architecten die voor deze ‘verenigingsbouw’ werden gevraagd, kwamen vaak uit dezelfde kring. Van der Pek, Berlage, Van Epen en Leliman behoorden ertoe. Zij deelden een sterke betrokkenheid bij de volkswoningbouw. Ze waren goede bekenden of vrienden van Woningdienst-directeur Keppler, zoals Van Epen die voor hem in 1917 een zomerhuis bouwde. Het merendeel van de toenmalige architecten geloofde niet dat het mogelijk was binnen de financiële kaders van de Woningwet aansprekende bouwblokken te realiseren, waarvan de huur betaalbaar was voor de lagere inkomens. Deze pioniers lieten zien dat het wél kon.

Vriendjespolitiek

Ondertussen ontwikkelde zich de nieuwe stroming van de Amsterdamse School, met architecten als De Klerk, Kramer en Van der Mey (gezamenlijk verantwoordelijk voor het vernieuwende Scheepvaarthuis

aan de Prins Hendrikkade uit 1916). In de tweede helft van de jaren tien werden deze Amsterdamse Schoolarchitecten een groep

van betekenis in de Amsterdamse en Nederlandse architectuur. Al eind 1916 hadden ze de macht in het bestuur van het ge-

Richtingenstrijd

De Schoonheidscommissie heeft voor 1940 tweemaal partij gekozen voor een bepaalde richting binnen de architectuur. Beide keren draaide die partijdigheid om de Amsterdamse School, jarenlang de bouwkundige ‘huisstijl’ van de hoofdstad en nog steeds hét paradepaardje van Amsterdam. Andere stijlen die in de vooroorlogse decennia in zwang waren, hadden moeite zich staande te houden.

Eerst betrof dit de berlagianen, ook wel rationalisten genoemd. Zij volgden in de periode 1900–1920 de principes van H.P. Berlage die in de Nederlandse volkshuisvesting als de grondlegger van het urbane bouwblok geldt: het ontwerpen van hele gevelwanden tegelijk. In die traditie zouden de Amsterdamse Schoolarchitecten verder werken. Gemeenschappelijk aan beide stromingen is het streven naar fraaie volkswoningbouw. De berlagianen echter stonden een strakkere bouwstijl voor en streefden een architectuur na die het verband tussen functie en uiterlijk liet zien. Ze schuwden de façadearchitectuur met ornamenten en golvende gevellijnen

van de Amsterdamse School.

Vanaf eind jaren twintig kwam de stroming van de Nieuwe Zakelijkheid op. Deze richting stapte af van het baksteen dat zo kenmerkend is voor de Amsterdamse School, en opteerde voor luchtiger gebouwen met veel glas en beton. Ook zij kreeg het voortdurend met de door Amsterdamse Schoolarchitecten gedomineerde Schoonheidscommissie aan de stok, en had moeite om haar plannen door de commissie te loodszen, als dit überhaupt al wilde lukken. Het is frappant hoezeer de toenmalige dominantie van de Amsterdamse Schoolarchitecten, in de Schoonheidscommissie en in andere gemeentelijke lichamen, nog altijd doorwerkt in het geschiedbeeld. Nog steeds geniet een architect als de berlagiaan J.C. van Epen relatief weinig bekendheid. De vooroorlogse richtingenstrijd in de architectuur en de rol die de Schoonheidscommissie daarin speelde, geeft bij uitstek het tijdgebonden karakter van het welstandswerk aan. Een relativering waar de commissie zich lange tijd niet van bewust was.

RECHTS: Luchtfoto
Spaarndammerbuurt in
noordwestelijke richting.
Tussen 1917 en 1921 werd
het door M. de Klerk
ontworpen complex arbe-
derswoningen inclusief
school en postkantoor
gerealiseerd dat bekend
staat als Het Schip.

ONDER: J.F. Staal, ontwerp
voor de J.M. Coenen-
straat, 1922.

nootschap Architectura et Amicitia overge-
nomen. Begin 1918 was het eerste num-
mer van *Wendingen* verschenen, de spreek-
buis van deze nieuwe generatie. Hun
invloed in de Schoonheidscommissie van
Amsterdam werd sterker, zij het voorlopig
nog niet overheersend.

Ook de belangrijkste posten bij de Afde-
ling Gebouwen van Publieke Werken, de
Dienst Bouw- en Woningtoezicht en de Ge-
meentelijke Woningdienst werden ingeno-
men door architecten of andere ambtena-
ren die een duidelijke voorkeur hadden
ontwikkeld voor de Amsterdamse School.
Keppler, vanaf 1915 tot zijn pensioen in
1937 directeur van de Gemeentelijke Wo-
ningdienst, zorgde er persoonlijk voor dat
Michel de Klerk zijn opvallende blokken
voor Eigen Haard kon bouwen aan het
Spaarndammerplantsoen (nu bekend als
'Het Schip'). Met succes bood hij weer-
stand aan protesten van tegenstanders, die
de hoge bouwkosten voor dit project als
verspilling zagen. Waarschijnlijk was
Keppler ook verantwoordelijk voor de aan-
stelling bij de gemeente van jonge Amster-
damse Schoolarchitecten als Boeyinga,
Zietsma, Mulder jr., Boterenbrood en
Roodenburgh.

De samenstelling van de Schoonheids-
commissie werd altijd al meer door vriend-

STADSARCHIEF AMSTERDAM

jespolitiek dan door objectieve criteria be-
paald. Daardoor konden de architecten
van de Amsterdamse School begin jaren
twintig ten slotte ook in de Schoonheids-
commissie de macht naar zich toe trekken.
Ze vestigden langzaam een dictatuur. De
leden schroomden niet om gevelontwer-
pen in een afwijkende stijl, vaak door
bouwondernemers ingeleverd, af te wijzen
en deze opnieuw te laten maken door ar-
chitecten uit hun eigen Amsterdamse
Schoolkring. Dit werd in architectenkrin-
gen als een ongewenste vrijheidsbeperking
gevoeld. Toch was er enkele jaren later bij-
na geen architect meer in Amsterdam, en
zeker niet bij woningcorporaties, die niet
in Amsterdamse Schoolstijl bouwde.

Uitgerangeerd

Zo werd de Amsterdamse School in de ja-
ren twintig de dominante stroming, met
uitzondering van de binnenstad waar maar
weinig gebouwen in deze stijl te vinden
zijn. Tot de schaarse voorbeelden hier be-

horen het al genoemde Scheepvaarthuis uit
1916 en de telefooncentrale van Rutgers en
Marnette op Singel 340 uit 1919. Kantoren,
warenhuizen, maar vooral ook banken ko-
zen voor een traditionele, bij voorkeur naar
de zeventiende eeuw verwijzende gevel, die
hun het imago van Hollandse degelijkheid
moest verschaffen. De Schoonheidscom-
missie had weinig succes met haar pogin-
gen de bouw van dergelijke historiserende
ontwerpen te voorkomen.

Treurig was het lot van architecten van de
rationalistische stroming, die met hun
nuchtere stijl een pioniersrol hadden ver-
vuld in de Amsterdamse sociale woning-
bouw. Van Epen raakte gefrustreerd door
alle kritiek en werd uiteindelijk door wo-
ningbouwvereniging Samenwerking ver-
vangen. In zijn plaats mocht de Amster-
damse Schoolarchitect B. van den Nieuwen
Amstel het ontwerp voor Het Nieuwe Huis
aan het Roelof Hartplein maken. Ook
J.W.H. Leliman, architect bij grote op-
drachten in de sociale woningbouw, was
uitgerangeerd. Hij had alle uiterlijke 'Spie-
lereien' van de Amsterdamse School, waar
de gevel slechts 'een mantel, een bekle-
ding, een masker' is, altijd fel bekritiseerd.
Bij zijn overlijden in 1921 lag er nog wat
oud werk, maar nieuwe projecten van zijn
vaste opdrachtgever Eigen Haard waren al
naar de nieuwere generatie gegaan. J.E. van
der Pek, ook een van de belangrijkste archi-
tecten van de eerste jaren van de woning-
wetbouw, had al enige tijd voor zijn overlij-
den in 1919 geen opdrachten meer. En ook
A.W. Weissman, die in 1919 keihard was ge-
mangeld door de Schoonheidscommissie,
had bij zijn overlijden vier jaar later al eni-
ge tijd geen nieuw werk in portefeuille. ■

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

De oude leeuw die vliegen ging vangen

Eind jaren tien begon de Amsterdamse School al toonaangevend te worden, maar anders georiënteerde architecten konden toen nog wel opdrachten binnenhalen. Zo mocht A.W. Weissman een ontwerp maken voor de Coöperatiebuurt in Berlagel Plan Zuid (rondom de Coöperatiehof, in wat nu de Burgemeester Tellegenbuurt genoemd wordt). Waarschijnlijk als gevolg van zijn kritische houding tegenover de Amsterdamse School werd Weissman ongenadig hard aangepakt door de Schoonheidscommissie.

Van de plannen van Weissman deugde geen haar, zo oordeelde de commissie in haar advies aan B en W uit 1919. Daarmee veldde ze een hard oordeel over het ontwerp van een architect die een zekere naam had opgebouwd. Weissman was aan het einde van de

negentiende eeuw gemeentearchitect van Amsterdam; in die functie ontwierp hij het Museum Suasso (later Stedelijk Museum). Tussen 1908 en 1914 was hij met een onderbreking van drie jaar lid van de Schoonheidscommissie. In 1909 werd hij nog ingehuurd door de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen om haar eerste woningwetproject in de Hugo de Grootbuurt na een aanvankelijke afwijzing langs de Schoonheidscommissie te loodsen.

Weissman stond in 1919 inmiddels tamelijk alleen in zijn opvatting dat de combinatie van kunst en volkshuisvesting onmogelijk was. Hij weigerde om de architectuur van corporatiewoningen als artistieke opgave te benaderen. In artikelen sneerde Weissman over de architecten van de Amsterdamse School 'die zich met het

ontwerpen van arbeiderswoningen bezig houden, terwijl zij droomen van de stoutste "ruimte-kunst", wat onwillekeurig doet denken aan de ouden leeuw uit de fabel, die, toen hij geen waardiger prooi meer bespringen kon, vliegen ging vangen'.

Ongetwijfeld speelden Weissmans staat van dienst en zijn hekel aan de Amsterdamse School op de achtergrond mee bij de uitgebreide motivering die de inmiddels door Amsterdamse Schoolarchitecten gedomineerde Schoonheidscommissie opstelde bij haar afwijzing van zijn ontwerp in 1919. Waar ze zich bij de meeste afkeuringen beperkte tot korte en vrij vage formuleringen als 'ontwerper geeft er blijk van een opgave van deze grootte niet tot een goed einde te kunnen brengen', ging ze hier op bijna uitzinnige wijze in op allerlei details. Het advies getuigde van de literaire talenten van commissielid Staal, die het concept had opgesteld. De commissie stelde dat ze haar kritiek op de 'onbeduidendheid der gevelontwerpen' en 'de liefdeloosheid waarin de ontwerper ze tot hun dor bestaan verwekte' zo uitgebreid motiveerde, omdat het hier om een groot project ging.

Staals betoog kwam erop neer dat de nieuwe, aaneengesloten bebouwing

bestaansrecht had, net als de meer organisch ogende bouwwerken elders in de stad. Maar dan moest het wel een sterk ontwerp zijn, met een architectuur 'die den beschouwer geen twiffel overlaat aan haar verschijningskracht en hem onderwerpt aan hare overheersende zelfbewustheid, die des beschouwers aandacht trekt over alle toevalligheden der omringende omgeving'.

Maar daar was hier geen sprake van, zo bleek uit de emmer van kritiek die de Schoonheidscommissie bij monde van Staal over het ontwerp uitstortte. Er was geen 'leidende kracht' en geen 'redelijke samenhang' tussen vensteropeningen, muurvlakken, daken en schoorstenen. De afstand tussen de ramen was 'volmaakt toevallig' en de plek van de deuren en trapramen in de gevelwanden zonder een 'spoor van aesthetische bedoeling'. De positionering van de ramen was 'van een alles overtreffende onredelijkheid' en 'verontrustend onbekwaam'.

'De ontwerpen vertoonen in elk onderdeel totaal gemis aan kracht of gespannenheid, de plinten, borstweringen, gootboeiing en noklijnen missen volstrekt elk schijn van bindende kracht,' zo vervolgde de commissie. Het metselwerk rondom de ramen

'vertoont noch horizontaal noch verticaal richting, het omringt de wezenloos gestelde raamgaten zonder den geringsten dwang'.

De commissie besloot met de mededeling dat ze Weissman geen aanwizingen tot verbetering zou geven. De 'oplossing der opgave tot reine en krachtige architectuur van vlakke muren en daken met treffend overtuigd geplaatste raam- en deuropeningen gaat boven ontwerpers krachten'. Het grove geschut dat de commissie gebruikte, miste echter zijn doel: de gemeenteraad besloot na ampel beraad voorrang te geven aan een snelle start van de bouw, ter oplossing van de nijpende woningnood, en sloeg het advies van de Schoonheidscommissie in de wind.

Rechts naast het Coöperatiehof Weissmans woningbouw uit 1919 aan de Burgemeester Tellegenstraat, hoek P. L. Takstraat: nauwelijks gedetailleerde blokken, waarbij dwarskappen in de lange gevels het enige accent vormen. Van versiering is geen sprake. De Schoonheidscommissie kwalificeerde dit ontwerp als 'dor' en keurde het af. De gemeenteraad vond het oplossen van de woningnood echter belangrijker en negeerde dit advies.

OPMEER REPORTAGES

OPMEER REPORTAGES

De bom barst

Rond 1925 lag de Schoonheidscommissie van alle kanten onder vuur. Vanuit de politiek klonk de roep om verambtelijking van het welstandstoezicht. De jarenlang opgespaarde woede van bouwers leidde tot een officieel onderzoek met stevige conclusies. Het legde de basis voor een nieuwe structuur en werkwijze die in grote lijnen tot 1981 mee zouden gaan.

IN 1922, MET DE OPNAME van een welstandsbepaling in de Bouwverordening, kreeg de Schoonheidscommissie een wettelijke basis. Vanaf dat moment mocht er niet meer worden gebouwd als het stadsschoon werd geschaad. De commissie móest nu worden ingeschakeld om vast te stellen of het ontwerp het aanzien van de omgeving niet schaadde, ook bij bouw op particuliere terreinen. Wel bleef de commissie een adviserende instelling, waardoor B en W haar oordeel over een ontwerp nog steeds konden negeren.

Deze welstandsbepaling maakte een nieuw reglement nodig, en een fusie tussen de officiële Schoonheidscommissie en de Commissie voor het Stadsschoon, die zich sinds 1911 als een soort bouwadviesbureau had gebogen over renovaties en kleinere nieuwbouwprojecten in de oude stad binnen de Singelgracht.

Leken

Het reglement van 1924 gaf B en W een grotere invloed op de samenstelling van de Schoonheidscommissie. De architectenverenigingen Architectura et Amicitia en de Bond van Nederlandse Architecten (in 1908 opgericht en in 1919 gefuseerd met de oudere Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst) mochten zestien architecten voordragen, waaruit B en W acht leden konden kiezen. Bovendien kon het college zelf één architectlid benoemen. Ondanks fel verzet van de architecten kwamen er voor het eerst ook door B en W benoemde 'leken', dat wil zeggen niet-architecten, in de commissie. Voor de architectenverenigingen was dit een grote teleurstelling. Ze hadden nu weliswaar via de commissie invloed op vrijwel alle bouwsels die in de stad werden opgetrokken, maar de architecten waren hun alleenrecht bij een beschikking definitief kwijt.

De daadwerkelijke beoordeling van bouwplannen vond volgens het nieuwe reglement in drie subcommissies plaats. In elk van deze zogenoemde gevelcommissies hadden drie architectleden zitting, zodat zij nog steeds een flinke vinger in de pap hadden. Verder was in het reglement een artikel opgenomen dat het rouleren van leden moest regelen: om de twee jaar zou de helft van de commissie moeten aftreden. Om de een of andere reden kwam hier echter niets van terecht: met uitzondering van twee van de negen architectleden die in 1928 werden vervangen, was er tussen 1925 en 1933 geen enkele mutatie.

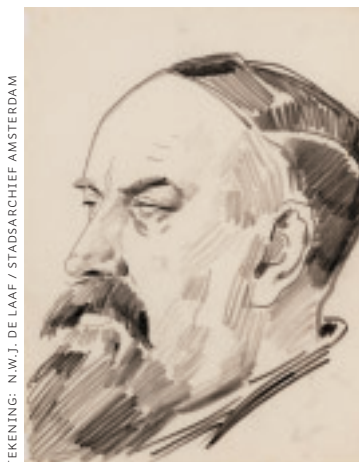
Toezicht op Plan Zuid

In april 1925 trokken enkele sociaal-democratische gemeenteraadsleden aan de bel. Iedereen was het erover eens dat het nieuwe systeem van supervisie een verbetering was. Daarin werden vooraf duidelijke esthetische eisen gesteld, in plaats van dat ontwerpen op duistere gronden konden worden afgekeurd. Maar de verwachting dat dit systeem ook bij de verdere bebouwing in Zuid toegepast zou worden, was niet uitgekomen. 'De bebouwing is individueel, bloksgewijze, goed maar de onder-

linge eenheid is zoek,' aldus gemeenteraadslid Van den Bergh. Zijn collega Gulden pleitte ervoor in het stedenbouwkundig belang één architect per architectonische eenheid aan te stellen, maar deed bovendien nog een ander opmerkelijk voorstel: hij wilde esthetisch toezicht door ambtenaren uit laten voeren, niet door de reguliere Schoonheidscommissie.

Een deel van de bebouwing in Zuid was echter al in kannen en kruiken. De wethouder van Publieke Werken bleek te zijn doorgegaan op de oude weg en had bij de uitgifte van grond geen rekening gehouden met architectonische eenheden. Raadslid Van den Bergh wilde dat de gemeenteraad hier een stokje voor zou steken. Volgens hem was het beter 'een stadsdeel, dat eenige eeuwen zal bestaan, zoo goed mogelijk te maken, dan te voorkomen dat eenige particulieren eenige schade lijden'.

Om de erfpachtuitgifte niet volledig te laten stagneren besloten B en W tot een tussenoplossing. Een commissie van topambtenaren zou nagaan of de al gereedliggende bouwplannen konden worden uitgevoerd, zonder dat de beoogde hoge esthetische normen van Plan Zuid met voeten werden getreden. Leden van deze

TEKENING: N.W.J. DE LAAF / STADSARCHIEF AMSTERDAM

Zeger Gulden (1875–1960), SDAP-raadslid en architect: een echte volkshuisvestingbouwer met socialistische idealen. Op zijn vakgebied stond hij niet als vooruitstrevend bekend. Zijn bureau Gulden en Geldmaker voerde vele nieuwbouwopdrachten uit in de stad.

Forse kritiek

Intussen had zich bij de bouwers flink wat wrok opgestapeld over de Schoonheidscommissie. Zij beschuldigden de drie gelcommissies van willekeur en van bevoordeling van collega-architecten of van een bepaalde stijl. Ook verweten ze de gelcommissies onwil om aanwijzingen tot verbetering te geven. In 1925 barstte de bom. De onvrede werd zo groot dat B en W besloten een officiële onderzoekscommissie in te stellen, bemand door de wethouders Ter Haar van Publieke Werken en De Miranda van Volkshuisvesting, aangevuld met secretaris Franken van de Schoonheidscommissie.

In vier maanden werden ruim vijftig betrokkenen gehoord en de geuite kritiek op de Schoonheidscommissie was niet mals. Tot verbijstering van De Miranda erkende directeur Tjaden van Bouw- en Woningtoezicht ronduit dat de commissie collega-architecten bevoordeelde. Onbekende ontwerpers gingen er daarom maar toe over de naam van een bekende architect te 'kopen' om de tekening door het welstands-

toezicht te krijgen, zo vertelden anderen de onderzoekscommissie.

Een andere klacht was dat ontwerpen niet anoniem werden behandeld. Daardoor werden ze alleen al op basis van de naam van de ontwerper en de opleiding die hij had gevolgd, goed- of afgekeurd. In een reactie op deze klacht noemde een lid van de Schoonheidscommissie het inderdaad principieel onjuist dat er geen anonimiteit was. Maar tegelijkertijd suggereerde hij dat anonieme behandeling eigenlijk een loze oplossing was: de Schoonheidscommissie zou toch snel zien van wiens hand het ontwerp was.

Coöptatie

Op de beschuldiging dat bepaalde stijlen werden bevoordeeld, antwoordden architectleden van de Schoonheidscommissie verschillend. De een verwierp het idee van een stijlvoorkeur, terwijl een ander zei dat 'een officiële stijl' altijd nog beter was dan de 'verbeterde middelmaat' die naar zijn idee steeds werd bereikt.

Ook het verwijt over gebrek aan hulpvaar-

Voorlopige Commissie Zuid waren de directeuren van Publieke Werken, Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht en de Woningdienst, en stadsarchitect Hulshoff. Allen ambtenaren, zoals Gulden al had bepleit. In feite was de Schoonheidscommissie daarmee in Zuid zo goed als buiten werking gesteld.

Spotprent 'Dat levert Gratama ons' uit het tijdschrift *De 8 en Opbouw* (1932), spreekbuis van de Nieuwe Zakelijkheid. Regelmatig viel dit tijdschrift andere richtingen aan, met name de Amsterdamse School. Ook de Schoonheidscommissie was het doelwit, vanwege haar blokkades tegen het Nieuwe Bouwen.

digheid kwam aan de orde. Het antwoord van Gratama was voorspelbaar: er wordt te veel gebeunhaasd om steeds de helpende hand te blijven bieden. 'Iemand die absoluut onbekwaam is, moet in Amsterdam niet bouwen,' zo was zijn mening. Uit het onderzoek bleek verder dat de architectenverenigingen niet bijster democratisch te werk gingen bij het kiezen van afgevaardigden in de Schoonheidscommissie; in feite was het coöptatie.

Interessant is ook het antwoord van secretaris Franken van de Schoonheidscommissie op de vraag naar zijn mening over de bekwaamheid van de commissieleden. Gratama was volgens hem een ontwikkeld en beschaafd man die door zelfbeheersing en tact geschikt was om met het publiek om te gaan, terwijl ook Hulshoff een van de beste krachten was. Staal was 'iemand die zonder twijfel in een Schoonheidscommissie thuisbehoort. Met Staal kan gepraat worden en hij is iemand die zich laat overtuigen en die welwillend is tegenover anderen.' Ook van Vorkink kon niets dan goeds gezegd worden. Alleen aan de gevelcommissie die bestond uit Boterenbrood, Blaauw en Eibink schortte van alles, meende Franken. Zij was het minst geschikt, de leden lieten zich in sterke mate leiden door hun eigen opvattingen, en vooral: zij had geen prestige.

Decentralisatie

Al tijdens het onderzoek werd in Zuid hard gewerkt aan de instelling van een definitieve commissie die de alomvattende esthetische leiding zou krijgen over de in Zuid gelegen bouwterreinen op gemeentelijke grond. Deze Commissie Zuid zou bestaan uit volgende ambtenaren: de directeurs van Publieke Werken (De Graaf), Bouw- en Woningtoezicht (Tjaden) en de Woningdienst (Keppler), het hoofd van de afdeling Grondexploitatie bij de dienst Publieke Werken en stadsarchitect Hulshoff. Daarnaast zouden Berlage als ontwerper van

Plan Zuid, één bouwondernemer en één bouwkundige van 'erkende bekwaamheid' er zitting in hebben. Berlage liet vanuit Zwitserland weten voor de eer te moeten bedanken. Daardoor konden er twee architecten zitting nemen in de commissie, Staal en Vorkink. Met de installatie van de Commissie Zuid in 1926 was de Schoonheidscommissie in dit deel van de stad definitief op een zijspoor gezet.

Anderhalf jaar na de start van het onderzoek, in de zomer van 1927, had Franken zijn nota klaar over de door hem genoteerde enquêtegesprekken. Hij stelde voor alle zittende leden uit hun functie te ontheffen en nieuwe leden voortaan door B en W te laten benoemen. Daarvoor zouden Gratama, Hulshoff, De Meyer, Staal en Vorkink beschikbaar kunnen blijven. De anderen achtte hij feitelijk ongeschikt.

De Schoonheidscommissie werd gereorganiseerd, maar behield dezelfde beperkte bevoegdheden, echter nu voornamelijk als Commissie Centrum. Voor Oost, West en Noord werden afzonderlijke esthetische commissies ingesteld of kregen al bestaande commissies een officiële status. Daardoor waren de grote uitbreidingsgebieden aan de invloed van de Schoonheidscommissie onttrokken. Gratama kreeg ondanks de lovende woorden tijdens de enquête geen zitting in Commissie Zuid. Hij werd voorzitter van Commissie West.

Oude en Nieuwe Stad

Ondanks de sterke roep om hervormingen kwam het na het onderzoek niet direct tot een nieuwe reglementswijziging. Die werd pas in 1933 doorgevoerd. Alleen al uit praktische overwegingen was het esthetisch toezicht aan reorganisatie toe. De nog steeds functionerende oude Schoonheidscommissie werd steeds vaker geconfronteerd met stedenbouwkundige vraagstukken, maar was niet capabel genoeg om daarover te kunnen adviseren. B en W wilden af van dit incompetent waterhoofd.

Op aandringen van directeur De Graaf van Publieke Werken werden alle bestaande commissies opgeheven, waarna de gemeenteraad in 1933 een nieuwe verordening op de Schoonheidscommissie vaststelde. Niet alleen de directeurs van de drie bouwtechnische diensten, het hoofd van de in 1928 opgerichte Afdeling Stadsontwikkeling en een zestal architecten kregen zitting in deze nieuwe Schoonheidscommissie, maar ook vertegenwoordigers van de burgerij, de bouwwereld, het bedrijfsleven en de woningcorporaties. Deze voltallige 'zware' commissie was vooral verantwoordelijk voor algemene adviezen, monumentenbeleid en bijzondere vraagstukken. Daarnaast ontstonden de Commissie Oude Stad (COS) en de Commissie Nieuwe Stad (CNS), waarin groten-deels dezelfde groepen waren vertegenwoordigd als in de voltallige commissie. Deze commissies bogen zich vooral over de beoordeling van gevelplannen. Grofweg bestond het werkgebied van de COS uit de binnenstad, de negentiende-eeuwse ring en een al gerealiseerd deel van de gordel '20-'40 en van de CNS uit het gedeelte daarbuiten.

Overigens was in december 1932 de welstandsparagraaf in de Bouwverordening veranderd. In plaats van de negatieve formulering dat het bouwen het stadsschoon niet mocht schaden, kwam de positief gestelde regel dat een bouwwerk moest voldoen aan redelijke eisen van welstand.

Beperkte zittingsduur

Na het onderzoek van 1925 wilden B en W zich al niet meer binden aan de voordrachten van kandidaat-leden door de architectenverenigingen. In het reglement van 1933 werd ook nog het verplichte overleg van B en W met de verenigingen geschrapt. Dat was een duidelijke nederlaag voor vooral de Bond van Nederlandse Architecten, op dat moment de belangrijkste pleitbezorger voor de architectenstand.

Pijnpunt voor architecten was ook de beperkte zittingsduur van architectleden om te voorkomen dat ontwerpers zich naar de smaak van de commissies zouden richten. Daarmee was definitief een einde gekomen aan de langdurige carrières van architecten in het welstandstoezicht, zoals die van Gratama die met 21 jaar werken voor de Schoonheidscommissie en de Commissie voor het Stadsschoon recordhouder was. Anderen deden daar niet veel voor onder, zoals Vorkink met 17 jaar, of Staal met 16 jaar.

In grote lijnen zouden de werkwijze en de structuur die de Schoonheidscommissie in 1933 kreeg, tot 1981 standhouden. ■

De Openluchtschool van Jan Duiker uit 1929 aan de Cliostraat in Amsterdam-Zuid, het onderwerp van heftige discussies binnen de Schoonheidscommissie. Uiteindelijk werd dit voorbeeld van moderne architectuur naar een binnenterrein verwezen, ingepakt door woonblokken van een 'fatsoenlijke' architectuur.

UITSLUITING VAN NIEUWE RICHTING ONHOUDBAAR

Gewetensnood door Nieuwe Zakelijkheid

Rond 1930 kwam een nieuwe architectuurstroming op. De Nieuwe Zakelijkheid rekende af met de tierelantijnen van de Amsterdamse School en benadrukte de functionaliteit van bouwwerken. Het welstandstoezicht had het er moeilijk mee. Vakkundig ontworpen, maar geen gezicht, vonden leden van de Schoonheidscommissie.

LINKS: Gebouw Het Vrije Volk, voorheen nv De Arbeiderspers, Hekelveld 9–15, van J.W. Buijs en J.B. Lürsen, 1929–1931. In 1972 gesloopt om plaats te maken voor een hotel.

ONDER: Het ontwerp van B. Merkelbach en Ch.J.F. Karsten voor de bebouwing aan het Allebéplein, 1929.

sten kwamen hier niet voor in aanmerking: ‘Genoemde architecten staan, blijkens hun diverse literaire bijdragen, de nieuwe richting in de architectuur voor. Door hen is nog geen bouwwerk tot stand gebracht, zoodat omtrent hun prestaties geen meening gevormd kan worden.’

Tevergeefs protesteerden de twee tegen hun afwijzing. Uiteindelijk maakten zij buiten mededinging toch een plan voor deze locaties, met strakke strokenbouw die de al bestaande bouwblokken afsloot en met hoogbouw te midden van groen. Een grotere tegenstelling met de andere inzendingen was nauwelijks denkbaar. Gezien de samenstelling van de commissie die de inzendingen beoordeelde, hadden ze geen schijn van kans.

Voor het Minervaplein werd C.J. Blaauw (lid van de Silhouettencommissie) als winnaar aangewezen. Door de economische crisis kwamen de laatste blokken van dit plan pas in de jaren vijftig tot stand, terwijl het Allebéplein volgens ontwerp van architect Boterenbrood er nooit is gekomen. In 1962 zou op dit terrein het Hilton Hotel verrijzen, terwijl het tijdens de prijsvraag voor de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten was gereserveerd.

COLLECTIE NAI ROTTERDAM

DE COMMISSIES van het welstandstoezicht kregen rond 1930 ontwerpen voorgelegd in een geheel nieuwe stijl: de Nieuwe Zakelijkheid. Het contrast met de Amsterdamse School, die tot dan toe de boventoon voerde, was groot: strakke, sober vormgegeven gevels met grote raampartijen. En geen bakstenen, maar beton. De commissieleden, meest architecten van de Amsterdamse School, waren er principieel tegen of ze wisten er niet goed raad mee. Schermutselingen tussen architecten van de Nieuwe Zakelijkheid en de schoonheidscommissies waren in het hele land aan de orde van de dag. Vakbladen en kranten waren ‘een grage tolk van het typisch pathologische verschijnsel: de antizakelijkheidsmanie,’ stelde Jan Duijker, een vooraanstaand architect van de Nieuwe Zakelijkheid in 1932. ‘Zelfs wanneer in Amsterdam zonder noodzaak boomen werden omgehakt, komt dit zonder meer op rekening van de “zakelijkheid”.’

In Amsterdam had de Schoonheidscommissie twee jaar eerder het ontwerp van J.W.E. Buys en J.B. Lürsen voor het gebouw van De Arbeiderspers aan het Hekelveld afgekeurd. Dat tweetal had kort daarvoor internationale waardering geoogst met de voltooiing van het gebouw De Volharding in Den Haag. Hun nieuwe ontwerp zou niet

passen in de sfeer van de Amsterdamse binnenstad. Alleen commissielid J.F. Staal was het met deze beslissing niet eens. Staal maakte zelf in deze periode een ontwikkeling door van Amsterdamse School naar Nieuwe Zakelijkheid; zijn beroemde Wolkenkrabber aan het Victorieplein (1931) vertoont kenmerken van beide stijlen.

In het *Bouwkundig Weekblad* kreeg Staal bijval van architect A.J. van der Steur. Hoewel die geen voorstander van de moderne stroming was, moest hij toegeven dat het ontwerp een eerlijk en bekwaam stuk werk was. Bovendien, vervolgde hij, zijn deze architecten toch geen kleine jongens tegen wie je zegt: ‘Jochie, ga naar huis en probeer het anders.’ In een beroepsprocedure werd het ontwerp alsnog toelaatbaar verklaard; het werd een jaar later uitgevoerd.

Prijsvraag Minervaplein

Al eerder waren Merkelbach en Karsten door de Commissie Zuid afgevoerd van de architectenlijst bij een prijsvraag voor de bebouwing rondom het Minervaplein en het Allebéplein (niet het huidige August Allebéplein in Nieuw-West). De twee pleinen moesten volgens de commissie ‘hoofdmomenten in het Plan Zuid vormen, die een afzonderlijke architectonische verzorging ten volle verdienen’. Merkelbach en Kar-

Gewetensnood

De Commissies Zuid en West kwamen door de ontwerpen van architecten van de Nieuwe Zakelijkheid dusdanig in gewetensnood dat in 1930, bijna gelijktijdig met de afwijzing van het gebouw voor De Arbeiderspers, een vergadering werd belegd om gezamenlijk de koers vast te stellen. Men beseftte dat de tijd rijp was om een principieel standpunt te bepalen. Inmiddels waren al verscheidene van dergelijke ontwerpen afgewezen, zoals villa's van A.H. Wegerif en A. Boeken. Vooral voor het ontwerp van Boeken, een dubbele villa

voor bioscoopexploitant Jean Desmet aan het Amstelkanaal, hadden de commissieleden Hulshoff en Vorkink veel waardering. Maar deze villa zou er onmiskenbaar 'vreemd tussen komen te staan' in Plan Zuid, aldus Vorkink.

Na rijp beraad besloot een meerderheid van de gezamenlijke vergadering deze nieuwe richting een kans te geven. Zoals te verwachten viel, zette vooral Staal al zijn overtuigingskracht in om dit standpunt de overhand te laten krijgen. De Nieuwe Zakelijkheid was niet zomaar een mode, maar de uiting van een levensgevoel die moeilijk

uit de weg kon worden gegaan, zei Staal. Hulshoff wilde de moderne architecten de kans geven in Zuid te bouwen, 'maar wel op een plaats waar het niet schaadt'. Een minderheid gaf te kennen dit soort ontwerpen niet te kunnen en willen beoordelen. Deze leden pleitten voor een 'Nieuwzakelijk getto', waar door de commissie niet gecontroleerd zou worden.

Gestuntel

Ook het gemeentebestuur wilde helderheid of de Nieuwe Zakelijkheid toelaatbaar was in Plan Zuid en verzocht Gratama van de

De Openluchtschool van Jan Duiker

Jan Duiker was met zijn Openluchtschool de eerste architect van de Nieuwe Zakelijkheid die overhoop lag met de Commissie Zuid. In zijn eerste ontwerp uit 1928 had Duiker de school midden in de open ruimte in een plantsoen gesitueerd. Dit druiste volledig in tegen het belangrijkste principe van het Plan Zuid, het gesloten bouwblok. De Commissie Zuid was dan ook allesbehalve genegen het plan op deze locatie goed te keuren. De architectleden stelden voor de school op een binnenterrein te bouwen. Duiker wees dat af, waarna werd onderzocht of de school niet tussen villa's kon worden gesitueerd. Maar ook dat bleek geen goede optie, bevreesd als men was dat de omringende bebouwing daarvan schade zou ondervinden. Commissievoorzitter De Graaf, directeur Publieke Werken, zag het al helemaal niet zitten 'dat een dergelijke betonbouw in dit stadsdeel wordt opgericht'.

Uiteindelijk vonden de architectleden een geschikt binnenterrein aan de Cliostraat waarmee Duiker akkoord ging. In juni 1929 gaf hij voor de voltallige commissie een toelichting op zijn ontwerp, en die keurde het goed. Eén belangrijke vraag stond echter nog open, namelijk hoe de toegang naar het binnenterrein gemaakt zou worden. De commissie wilde voorkomen dat de school zichtbaar zou zijn vanaf de straat en dat het poortgebouw zou detoneren binnen het gevelfront van het omringende bouwblok, bijvoorbeeld door een afwijkende hoogte.

Overigens was het in die tijd niet ongewoon om scholen op binnenterreinen te bouwen. Dit had als voordeel dat kinderen er veilig konden spelen en hun rumoer op afstand werd gehouden. In dit geval stemde het schoolbestuur slechts schoorvoetend in met de plek: volgens de filosofie van de openluchtscholen hadden de kinderen juist licht en lucht nodig en geen binnenplaats. Het schoolbestuur stelde dan ook als tegeneis dat het poortgebouw aan het zuidfront lager zou zijn dan het aansluitende bouwblok, met het oog op

ANP/POLYGOON

STADSARCHIEF AMSTERDAM

de noodzakelijke zoninval. Daardoor werd dit poortgebouw uiteindelijk anders uitgevoerd dan de Commissie Zuid graag had gewild.

Jaren later zei Keppler over de Eerste Openluchtschool 'dat de commissie er verkeerd aan gedaan heeft, deze zoo weg te stoppen'. Keppler zelf kreeg er in ieder geval steeds meer wroeging over. Tegenwoordig is het gebouw een rijksmonument.

BOVEN: Het poortgebouw van de Openluchtschool van J. Duiker, 1929, Cliostraat 40.

LINKS: Montessorischool van architect W. van Tijen, Anthonie van Dijkstraat, hoek Albrecht Dürerstraat, uit 1935. Ook een voorbeeld van moderne architectuur, maar Van Tijens ontwerp viel wel in goede aarde bij de Schoonheidscommissie. Dit gebouw ligt dan ook gewoon aan de straat, in tegenstelling tot Duikers Openluchtschool.

VAN AGTMAAL, 1939 / STADSARCHIEF AMSTERDAM

STADSARCHIEF AMSTERDAM

BOVEN: Het 'Twalfverdiepingen' huis, oftewel de 'Wolvenkrabber', van architect J.F. Staal aan het Victorieplein uit 1932. Het plein wordt omsloten door woningblokken, eveneens van Staal, uit 1930.

LINKS: De nieuw-zakelijke Apollohal van architect Boeken, 1933–1934. Het had heel wat voeten in de aarde voordat het ontwerp door de Commissie Zuid geaccepteerd werd.

Commissie West en Staal namens de Commissie Zuid in 1931 hun standpunten op papier te zetten. De conclusie van Gratama was dat er voor deze ontwerpen bij voorkeur een apart terrein aangewezen moest worden. Mocht dit niet mogelijk zijn en moest toch in de gewone uitbreiding worden gebouwd, dan zouden daarbij 'de normale eischen van overgang en harmonie' moeten blijven gelden, een voorwaarde waaraan in de praktijk natuurlijk niet kon worden voldaan. De sfeer van Amsterdam-Zuid mocht niet worden verstoord, dat stond voor Gratama voorop.

Staal daarentegen vond dat in Zuid ont-

werpen in de nieuwe stijl toegelaten moesten worden. De Nieuwe Zakelijkheid had volgens hem de toekomst. 'Wat tot nu toe in Zuid gebouwd is, dat is een verschijnsel van groote beschaving. Maar het is verward, kan niet verder en moet in een aantal jaren afgelopen zijn.' Zijn conclusie ging zelfs nog verder: de nieuwe richting moest niet alleen in Zuid een kans krijgen, maar ook in de oude stad.

In de Commissie Zuid lukte het niet tot overeenstemming te komen over de omgang met de Nieuwe Zakelijkheid. Betrokkenen bij de projecten klaagden over het gebrek aan vrijheid, over verveling en een-

tonigheid. Dit drong door tot de gemeenteraad. Ook gemeenteraadsleden constateerden een 'vervlakking' en 'een zekere middelmatigheid' in Plan Zuid. De Commissie Zuid was kort daarvoor nog bejubeld om haar successen en werd beschouwd als het brandpunt van alle bemoeiingen waardoor 'er in Zuid een stad groeit, die zoo mooi kan worden als misschien nergens bestaat'. Maar het vuur en de overtuiging van weleer hadden nu aan kracht verloren. De opkomst van de Nieuwe Zakelijkheid en het gestuntel bij het innemen van een standpunt hebben vermoedelijk het einde van de Commissie Zuid bespoedigd. ■

‘In klederdracht op naaldhakken’

Nieuwbouw in de historische binnenstad van Amsterdam stelt ontwerpers voor een lastig dilemma: naadloos aansluiten (‘historiseren’) of eigentijds contrasteren? Dit dilemma werd een eeuw geleden al onderkend. In 1911 ging een speciale Commissie voor het Stadsschoon zich hiermee bezighouden. Veel van de toenmalige denkbeelden en werkwijzen zijn nog steeds in zwang of beleven een revival.

AN HET EINDE van de negentiende eeuw was Amsterdam volop in beweging. Panden binnen de historische grachtengordel maakten plaats voor grootschalige kantoorgebouwen of warenhuizen. Overal werd gesloopt, gebouwd, gemoderniseerd of uitgebreid. Nieuwe verkeersmiddelen zoals de tram en later de auto deden hun intrede. De stad groeide aan alle kanten zichtbaar uit haar jas.

Destijds werden ‘eigentijdse’ ingrepen in de historische binnenstad beschouwd als een fenomeen dat nu eenmaal hoort bij een veranderende tijd. Totdat het besef doordrong dat zo het ‘schilderachtige’ silhouet van de grachten en straatjes dreigde te verdwijnen, het beeld dat werd gekenmerkt door topgevels met ornamenten uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Het Genootschap Amstelodamum ijverde voor het behoud van panden met ‘kunstwaarde’, die waren voorzien van gevelstenen, beeldhouwde geveltoppen en ornamenten. Het zag met lede ogen hoe ornamenten met puinschuitladingen tegelijk verdwenen. In 1911 nam datzelfde genootschap het initiatief tot de instelling

Voormalig Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185. In 1910 viel het sloopbesluit voor het bestaande pand, ondanks verzet van de Schoonheidscommissie. P.J.H. Cuypers kreeg de opdracht een historiserende gevel op de nieuwbouw te plakken. Om geen ‘historische leugen’ te begaan werd een gevelsteen aangebracht met het jaartal van de nieuwbouw.

STADSARCHIEF AMSTERDAM

RECHTS: Een nieuw 'Van Houten-pand', 2008. In het kader van de sloop-nieuwbouw van Rozenstraat 66 t/m 76 is ook besloten het inmiddels als rijksmonument aangewezen Van Houten-pand op Rozenstraat 72 te slopen. In de historiserende nieuwbouw van Scala architecten is de halsgevel opnieuw herplaatst, maar opgeschoven naar nummer 76.

van de Commissie voor het Stadsschoon, samen met het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Architectura et Amicitia en enkele andere kunstminnen- de verenigingen.

De doelstelling van de nieuwe commissie was het 'verijdelen dat stadsschoon verloren gaat' en het bevorderen dat 'nieuwe bouwwerken zich aanpassen aan het stadsbeeld waarin zij verrijzen'. Hoewel de commissie wel door de gemeente werd gesubsidieerd had ze geen officiële bevoegdheden. Daardoor kon zij tot haar ongenoegen geen sancties opleggen, zoals het weigeren van de bouwvergunning. De Commissie voor het Stadsschoon opereerde op terreinen in particulier eigendom, autonoom naast de officiële Schoonheidscommissie die zich voornamelijk bezig hield met nieuwbouw op nieuwe door de gemeente uitgegeven bouwgronden. In 1924 ging de Commissie voor het Stadsschoon op in de officiële Schoonheidscommissie.

Van Houten-panden

Door de bemoeienissen van de Commissie voor het Stadsschoon en de inspanningen van inspecteurs van de dienst Bouwen Woningtoezicht, met name hoofdinspecteur E. van Houten, ontstond een bijzonder praktische oplossing voor nieuwbouw tussen historische panden. De commissie probeerde bouwers en eigenaren ertoe te bewegen de oude topgevelbekroningen in stand te houden bij verbouw, of zelfs te herplaatsen bij sloop en nieuwbouw. Als sloop onvermijdelijk bleek, probeerde de commissie de bouwer of eigenaar te overreden in de nieuwbouw ten minste een kap toe te passen in plaats van een rechte daklijst. Talloze onopvallende 'nieuwbouvvullingen' kwamen zo tot stand. Ook werd aangedrongen op een sober kleurgebruik. De kleurenwaaier van Van Houten bestond slechts uit wit, grachtengroen, monumentengroen en Bentheimer, een crèmekleur.

Hoe en wanneer het idee precies ontstond is onduidelijk, maar ergens voor de Tweede Wereldoorlog ging men een stapje verder. Geveltoppen van gesloopte panden werden naar elders verhuisd en op

nieuwbouwpanden met een 'historisch' ogende uitstraling geplaatst. Amsterdam kent enkele honderden van deze panden, die bekendstaan onder de naam Van Houten-panden.

Geen Amsterdamse Schooltypes

De Schoonheidscommissie, al dan niet gesteund door het stadsbestuur, probeerde meermalen het uiterlijk van nieuwbouw in de oude stad te beïnvloeden via aanpassingen van de Bouwverordening. Nadat daar maximale bouwhoogten in waren vastgelegd, stelde de commissie in 1936 zelfs voor om de toepassing van erkers op de grachten te verbieden, omdat 'de Oudhollandse gevels vlak van aard zijn'. Dat verbod kwam er niet.

Een andere vorm van beïnvloeding was het overleg met de planindieners zelf. Dat architecten met een 'nieuw-zakelijke' opvatting niet veel kans kregen in de oude stad, behoeft geen betoog. De stijlnaam van de negentiende eeuw

werd eveneens geweerd. Iets nieuws was dat architecten van de Amsterdamse School het in de jaren dertig ook wel konden schudden. Zij kregen een koekje van eigen deeg, want ze hoefden er niet op te rekenen dat serieus met hen werd overlegd over aanpassing van de plannen. Dat valt tenminste af te leiden uit het volgende citaat van architect Staal, zelf inmiddels overgegaan op de Nieuwe Zakelijkheid: 'Er zijn drie soorten planindieners: 1. Onbevoegden met wie iets te bereiken valt; 2. Kunstenaars met wie kan worden overlegd; 3. Amsterdamse Schooltypes met wie nooit iets zuivers te bereiken is.'

Oudheidkundige grappenmakerij

Niet iedereen binnen de Schoonheidscommissie was het eens met deze historiserende stadsvernieuwingsmethode. Dat bleek in oktober 1931 op een vergadering van de Commissie Centrum over de verbouwing van Egelantiersgracht 191-195. Architect Gratama was wel enthousiast: 'Door gebruik te maken van oude bouwfragmenten en het zoeken naar aansluiting aan de omringende bebouwing is een bevredigend en smaakvol geheel ontstaan.' Professor Hudig, een ander commissielid, verzette zich juist krachtig tegen de richting die met het plan werd ingeslagen. Hij noemde dit 'oudheidkundige grappenmakerij'. Vol-

RECHTS: Het Van Houtenpand Rozenstraat 72 in 1936. Bij de nieuwbouwinvulling werd de halsgevel opgenomen die bij sloop elders was vrijgekomen.

LINKERPAGINA ONDER:
Het pand Rozenstraat 72, onbewoonbaar verklaard en dichtgespijkerd in juni 1932.

gens Hudig moest de mogelijkheid worden opengelaten dat een nieuw gebouw zich ook in moderne vormtaal kon uiten.

Gratama waarschuwde daarop voor de Nieuwe Zakelijkheid. Hij stelde dat 'het kunstvermogen van onze tijd zo uitermate zwak is dat deze vormen gauw zullen vervelen'. Na de verderfelijke geachte architectuur van de negentiende eeuw werden nu de modernen ongeschikt verklaard om te bouwen in het oude centrum. Architect Staal daarentegen noemde net als Hudig moderne architectuur in het centrum verdedigbaar. Maar hij verzuchtte wel dat er blijkbaar geen krachten waren die iets schoons konden voortbrengen in de oude stad. Het was ontoelaatbaar een stomme aansluitingsarchitectuur in het leven te roepen. Dan nog liever oude bestaande topgeveltjes toepassen, zoals hier aan de Egelantiersgracht, zo meende Staal. Aan het eind van de vergadering besloot de commissie geen bezwaar te maken tegen de verbouwing van de panden.

In de jaren dertig zijn er aardig wat van deze hybride panden tot stand gekomen. De 'jonge garde' sprak er in het vakblad *De 8 en Opbouw* uiteraard schande van. In 1940 was architect J.M. van Hardeveld wat milder gestemd. Hij meende dat de panden een aardig straatbeeld opleveren zoals 'een Volendamsche (in klederdracht) op modieuze hoge hakken ook nog wel iets aantrekkelijks heeft'. Na de oorlog zijn authentieke gevelornamenten alleen nog toegepast in de restauratiepraktijk.

Stad als museum

Monumentenbeschermers kwamen rond 1930 tot de conclusie dat het oude stadschoon meer gebaat is bij bescherming van het stadsbeeld als geheel dan van afzonderlijke monumenten. Ze vonden dat aan het bouwen in de oude stad extra voorwaarden moesten worden gesteld om het stadsbeeld als geheel te bewaren. Zo

stelde de Schoonheidscommissie voor om eisen in de Bouwverordening op te nemen over maximaal toelaatbare bouwhoogte, verplichte verticale geleding en kleurgebruik.

De aanbevelingen werden in november 1931 besproken in een vergadering van de Commissie Centrum. Er ontspon zich een discussie die latere generaties architecten nog vaak zouden herhalen. Weer stonden professor Hudig en architect Gratama tegenover elkaar. Hudig meende dat het niet mogelijk was de binnenstad in de bestaande toestand te consolideren. Bedrijven die zich in de stad vestigden of wilden uitbreiden, stelden moderne eisen. Volgens Hudig moest de innovatieve tendens om verticale accenten te vervangen door horizontale, worden aanvaard als uiting van de moderne tijd. Ook het vastleggen van een maximale hoogte zou nieuwe initiatieven te veel beperkingen opleggen.

Hudig meende dat een 'doode nabootsingsarchitectuur, door een middelmatige kracht ontworpen, veel erger is dan een gezonde uiting van onzen moderne tijd'.

Gratama was het daar niet mee eens: in tijden van 'zwakke vormgeving' had men niet het recht bestaande schoonheid te vernietigen. 'Beschouw de oude stad als een museum,' aldus Gratama. Profetisch is zijn volgende uitspraak in het licht van de hedendaagse revival van het traditionele puntdak en de open gevel: 'De traditie zal door de tijden winnen. Bijvoorbeeld een dak en groote ramen zijn natuurlijke.' Als argument voor het behoud van het bestaande voerde Gratama aan dat dikwijls een project werd ingediend met een vermenging van verschillende stijlvattingen. De commissie keurde dit vervolgens af, met het advies zich te houden aan wat historisch juist is. Deze laatste houding ten opzichte van stijlvermenging

hanteert de Welstandscommissie tot op de dag van vandaag.

Historiseren mag weer, of toch niet?

Vanaf de oprichting van de Commissie voor het Stadsschoon in 1911 tot op de dag van vandaag loopt het dilemma van nieuwbouw in de historische stad als een rode draad door de geschiedenis van de Welstandscommissie. Soms groeiden de verschillen van opvatting uit tot een ware stammenstrijd tussen strikt modernen en historisch georiënteerden. Het opvattingenspectrum over invulling in de oude stad loopt uiteen van 'supermodern contrasterend mag', via het harmoniemodel tot historiserend, niet van oud te onderscheiden. Het hele spectrum kwam in de afgelopen eeuw voorbij, maar het gros van de invullingen is harmoniserend met een eigentijdse 'touch'.

Overigens wordt het begrip 'historiserend' niet eenduidig uitgelegd. Sommigen

vinden een eigentijdse interpretatie van historische stijlen of ornamentiek al historiserend. Volgens anderen is nieuwbouw historiserend als die doelbewust niet van oud te onderscheiden is.

Sommige discussies die aan het begin van de twintigste eeuw werden gevoerd, zijn nog steeds actueel. Andere discussies zijn zo tijdgebonden dat we ze nu niet meer begrijpen. Zo spreekt architect Abel Kok in 1941 over de 'verderfelijke stijl' uit de negentiende eeuw'. Hij heeft het dan over de volgens hem 'te overdadig geornamenteerde' panden aan de Nieuwezijds Voorburgwal uit 1885 van architect A.C. Bleys. Deze worden nu gekoesterd en blijken zich in onze ogen uitstekend te kunnen voegen in het historische stadsbeeld. Bovendien zijn ze te beschouwen als harmoniserend, met een eigen interpretatie van het verleden.

Na lange tijd te hebben geworsteld met het probleem van eigentijdse, moderne invullingen in oude stadskernen, is onder de architecten van nu een nieuwe trend ontstaan die het taboe op 'historische stijl-

LINKS: Ontwerptekening van de 'te overdadig geornamenteerde' panden aan de Nieuwezijds Voorburgwal van architect A.C. Bleys, 1885.

ONDER: Sloop-nieuwbouw Vijzelstraat 121-131, Rap-pange architecten, 2006. In de nieuwbouw zijn onderdelen van de oorspronkelijke panden verwerkt. De nieuwe panden zijn één verdieping hoger.

namaak' doorbreekt. Zo zijn de eerste moderne Van Houten-panden gesigna-leerd in het centrum. Maar het laatste woord in deze discussie is daarmee nog lang niet gesproken. Zeker niet nu Nederland de zeventiende-eeuwse grachten-gordel heeft voorgedragen voor plaatsing op de Werelderfgoedlijst van Unesco. Regels hiervoor verbieden 'alle vormen van pseudo-historisch ontwerpen'. ■

Colofon

Extra katern voor de abonnees van *NUL20*, tijdschrift voor Amsterdams woonbeleid, november 2009. Deel 2 (1940–2009) verschijnt bij de *NUL20* van maart 2010.

Uitgave

Commissie voor Welstand en Monumenten Amsterdam

Samenstelling

Lisl Edhoffer en Anette van Dijk

Tekst

Lisl Edhoffer (hoofdtteksten), Johan van der Tol ('Welstand en architectenstand'), Ine ter Borch ('In klederdracht op naaldhakken') en Annemiek Rijckenberg (Vent of prent)

Eindredactie

Johan van der Tol en Hansje Galeslout

Beeldredactie

Lisl Edhoffer en Anette van Dijk

Vormgeving

Puntspatie [bno], Amsterdam

Druk

Lenoirschuring, Amstelveen

Bronnen

Baalman, Dirk, *Architectenstand en welstand*. Onderzoeksverslag Vrije Universiteit. Amsterdam 1982.

Beek, Marijke, *Het aanzien waard? Geschiedenis van de welstandszorg in Nederland*. Deventer: Kluwer/Van Loghum Slaterus, 1985.

Beek, Marijke, 'Ambtenaren en architecten, een schoonheidscommissie als kunstenaar', in: Karin Gaillard en Betsy Dokter (red.), *Berlage en Amsterdam-Zuid*. Amsterdam/Rotterdam: Gemeentearchief Amsterdam en Uitgeverij 010, 1992.

Van Rossem, Vincent, 'De stad gebouwd. De oude binnenstad vernieuwd', in: Martha Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*. Bussum: Thoth, 2000.

Stissi, Vladimir, *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909–1942*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007.

Vroom, Wim, 'De stad behouden. Demping, doorbraken en de strijd tegen stedenschennis', in: Martha Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de Tweede Gouden Eeuw*. Bussum: Thoth, 2000.

Woudsma, J., *Een markant gebouw in Amsterdam-Oost. Het gebouw van het Koninklijk Instituut voor de Tropen*. Amsterdam: KIT, 1990.

Zoveel mogelijk is getracht te achterhalen wie de rechthebbenden zijn op de afbeeldingen in deze uitgave. In de gevallen waar dat niet is gelukt, wordt rechthebbenden verzocht contact op te nemen met de Commissie voor Welstand en Monumenten Amsterdam.

In deel 2 (1940–2009) Wisselende populariteit, meer transparantie

GER VAN DER VLUGT

Het tweede en laatste deel van deze uitgave belicht onder meer de rol van de Schoonheidscommissie en de supervisie bij grote naoorlogse stadsuitbreidingen. Eerst in de jaren vijftig en zestig in de Westelijke Tuinsteden en daarna in de Bijlmer.

In de jaren zeventig en tachtig speelde de discussie over de cityvorming en het dilemma van de stadsvernieuwing. Bewoners eisten betaalbare huizen, maar welke welstandseisen waren daarbij nog haalbaar? De Welstandscmissie was niet populair in die jaren. Immers: 'in geouwehoer kun je niet wonen'.

In de jaren negentig was er een herwaardering van de schoonheid van de negentiende-eeuwse wijken en de Gordel '20–'40, en daarmee ook

Nieuwbouwinvulling aan de Zwanenburgwal, Paul de Ley en Fenna Oorthuys, 1985

van het onafhankelijke welstandstoezicht. Het eerste decennium van de twintigste eeuw ten slotte stond in het teken van de transparantie van de planbeoordeling. Na het opstellen van welstandnota's volgde in 2009 de lancering van De Schoonheid van Amsterdam Digitaal. Wellicht het begin van een nieuw tijdperk voor de Commissie.

Aprilgrap, gepubliceerd in
De 8 en Opbouw, 1938.

TE KOOP AANGEBODEN

Serie 17e eeuwse topgevels (zie afbeelding) geschikt voor nieuwbouw in de binnenstad, voorzien van certificaat van de Schoonheidscommissie oude stad.

AANZITTEN, KRUISEN en KUIJVEN naar keuze. Overplaatsing naar stads-uitbreiding Zuid of West is geen bezwaar. Ook in gedeelten.

Jan Duikers Cineac in de
Reguliersbreestraat, 1934.

Commissie voor Welstand en
Monumenten Amsterdam